

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

Magyarországi rituálék az újkorban, 1625-től
Szakdolgozat

VARGA BENJÁMIN

Latin nyelv és irodalom szak

Témavezető:

dr. FÖLDVÁRY MIKLÓS adj.

BUDAPEST 2012

Tartalom

BEVEZETŐ, TÉMAMEGJELÖLÉS	4
A) A rituále műfaja	7
B) Az esztergomi rítus a rituále szempontjából	8
C) A tridenti reform a rituále szempontjából	9
I. A PÁZMÁNY-FÉLE RITUÁLE	13
A) Az új rituále bevezetésének kötelező voltáról	14
II. A RITUALE STRIGONIENSE TOVÁBBI KIADÁSAI	15
A) A RS vázlatos kiadástörténete	15
B) A kiadásváltozatok szerkesztési szempontjai	17
α) RS1692	17
β) RS1745	17
γ) RS1858	18
δ) RS1907	19
C) Az új változatok bevezetésének kötelező voltáról	22
α) RS1692	22
β) RS1745	22
γ) RS1858	23
δ) RS1907	23
III. EGYÉB MAGYARORSZÁGI EGYHÁZMEGYÉS RITUÁLÉK	24
IV. KONKRÉT PÉLDÁK A FORRÁSOK ÉS KIADÁSVÁLTOZATOK EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYÁHOZ	27
A) Temetési ordó	27
<i>Az elbunyt házánál</i>	29
<i>Menet az elbunyt házától a templomba</i>	31
<i>A templomban</i>	32
<i>Menet a sírhoz</i>	33
<i>A sírnál</i>	33
<i>Összegzés</i>	35
B) Szent János-napi borszentelés	36
V. ÖSSZEGZÉS, TANULSÁGOK	42
A) Az RS1625 viszonya előzményeihez	42
B) Az RS1625 viszonya a későbbi kiadásokhoz	43
BIBLIOGRÁFIA	45
A) Elsődleges források	45
a) <i>Telegdi Miklós Agendarius</i>	45
β) <i>Rituale Romanum</i>	45
γ) <i>Rituale Strigoniense</i>	45
δ) <i>Származékos művek a Rituale Strigoniense alapján</i>	47
ε) <i>Egyházmegyes rituálék</i>	47
ζ) <i>Származékos művek az egyházmegyes rituálék alapján</i>	49

B) Szakirodalom	49
FÜGGELÉK	52
A) Exsequiarum ordo	52
[I. In domo defuncti]	52
[II. Processio ad ecclesiam]	56
[III. In ecclesia]	57
[IV. Processio ad sepulchrum]	58
[V. Apud sepulchrum]	59
Exhortatio ad eos, qui funeri intersunt	61
B) Benedictio vini in festo Sancti Ioannis evangelistæ	64

Bevezető, témamegjelölés

A dolgozat célkitűzése a Magyarországon az újkorban, azon belül is az egységesített tridentin liturgikus könyvek¹ átvételétől (erről részletesebben lásd alább), nyomtatásban a második vatikáni zsinat utáni reformokig megjelent, az áldozópap által kiszolgáltatható szentségek és szentelmények rendjét közlő szerkönyv, az úgynevezett rituále kiadásainak feltérképezése, azok egymáshoz, hazai előzményeikhez és római mintáikhoz való viszonyának tisztázása. Tudomásunk szerint ezt az alább részletezendő könyvcsoportot ebből a szempontból még nem vizsgálták módszeresen.²

Az újkori hazai rituálék különös jelentőségét az adja, hogy a Trident utáni általános liturgiaegységesítési folyamatban a liturgia három legfontosabb területe (mise, zso-

1. A megfogalmazás szándékosan óvatos: valójában a tridentin szertartáskönyvek semmiféle értelemben nem jelentettek liturgikus reformot, pusztán egy a római kuriális-ferences gyakorlatra (tehát a középkori frank–római liturgiának a pápai udvar hivatalnokpapságának közegében kialakult, a római székesegyházi és a bencés-monasztikus liturgiánál tömörebb és dísztelenebb változatára) alapozó egységesítést és gondozott központi szertartáskönyvek megjelentetését.

A gyakorlatban azonban ezek átvételével valóban történt egy jelentős váltás, különösen ott, mint az esztergomi rítus esetében is, ahol ezen egységesített római liturgikus könyvek átvétele a sok szempontból gazdagabb és egyedi vonásokkal bíró helyi egyházmegyes rítusok végzését váltotta fel. Ezzel együtt itt az átvételkor ugyanannak a középkori római rítusnak egy gondosan kodifikált kuriális változatáról van szó, nem pedig „reformliturgiáról”. Trident után újak a szerkönyvek, egyöntetűbb a liturgia végzése, a helyi változatokat felváltja a központi, de nem új a liturgia, különösen annak a fogalmihoz képest, aki reformliturgia alatt olyan mérvű változásokat ért, amilyenek mondjuk a második vatikáni zsinatot követték a római rítusban. Lásd bővebben FÖLDVÁRY: *A hagyományos római (tridentin) liturgia*.

2. A rituálék kiadásait áttekinti: DANKÓ József: *Magyar szertartási régiségek*.

RÁTH György már a könyvnyomtatás korával, de csakis az előzményekkel foglalkozik (címében a „Római Rituale behozatala” alatt az 1625-ös Pázmány-féle rituále kiadása értendő): *Nyomatott szertartáskönyveink a Római Rituale behozataláig*.

RAJNER Lajos 1901-ben egész monográfiát szentelt a kérdésnek (*A rituále-kérdés Magyarországon*), de elsősorban Trident szempontjából vizsgálja az első, a zsinat határozatait és célkitűzéseit már érvényesíteni szándékozó új szerkönyvkiadásokat, megállapítja, hogy a Telegdi Miklós püspök által 1583-ban, Nagyszombatban kiadott *Agendarius* az első olyan rituále Magyarországon, ami a tridentin zsinat végzéseinek „messzemenő” figyelembe vételével készült, a további nyomtatott rituálekiadások egymáshoz való viszonyával, esetleges újításaival ellenben nem foglalkozik.

A későbbi szakirodalomban is elsősorban a könyvészeti feldolgozás jellemző, illetve egyes rítusok a népi vallásossággal való kapcsolatának feltárása, a rituálék saját szempontú tartalmi feldolgozása kevésbé. Szintén „csak” korai nyomtatott szertartáskönyveink könyvészetét tekinti át újabban BARTH Dániel: *Asszonyavatás*.

Legújabbán FEKETE Csaba rendezte sajtó alá a nagyszombati *Agendarius* két kiadásának (1583 és 1596) magyar népnyelvű szertartási betéteit (*Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból*), ez az aspektus a későbbi rituálék esetében is fontos, de még a magyar sajátosságok felől tekintve is csak részleges szempont.

lozsma, szentségek-szentelmények kiszolgáltatása) közül a legutóbbi bizonyos okból³ és valamilyen mértékben „kimaradt a szórásból”, azaz leginkább ezen a területen, a hétköznapi hívő embert legfontosabb léthelyzetváltozásaiban (születés, közösségbe befogadás, házasodás, halál) kísérő-segítő, és ezért talán őt legszemélyesebben érintő rítusok, az ún. „átmeneti rítusok” (keresztség, esketés, temetés) területén maradhattak meg a római rítus középkori helyi rítusváltozatának (amit a legfontosabb püspöki székről „esztergomi rítusnak” vagy — pontosabban — „esztergomi rítusváltozatnak” szokás nevezni) rítusmozzanatokban és kultusszövegekben továbbélő, sajátosan „magyarnak”, hungarikumnak mondható elemei.

Reményeink szerint tehát a magyarországi nyomtatott rituálék összehasonlításából kiviláglik, milyen sorsra jutottak ezek a továbbélő hungarikumok, történt-e egyáltalán jelentős változás⁴ a Trident utáni egységes szerkönyvek megjelenése mint korszakkezdetet kijelölő határ és 1961, a második vatikáni zsinat kezdetét egy évvel megelőzően napvilágot látott, a korábbiakhoz képest súlyosnak mondható törést jelentő *Collectio rituum*⁵ megjelenése között akár szövegekben, akár liturgikus elemekben, akár rubrikás szinten, és ha igen, milyen természetű.

A magyarországi középkori rítusváltozatnak nevet adó esztergomi főegyházmegye hivatalos rituáléi esetében a vizsgált korszak a Pázmány-féle 1625-ös *Rituale Strigoniense* (a továbbiakban: RS) első kiadásától a második vatikáni zsinat előtti legfrissebb, 1909-es, Vaszary Kolos-féle kiadásig terjed (külön kutatás célja lehetne a RS az idő előrehaladtával egyre bővebb népnyelvű fordításainak,⁶ derivátumainak vizsgálata, ez utóbbiak jóval az utolsó normatív kiadás után is jelentek meg,⁷ gyakran címükben is hivatkozva a RS alapul vett kiadására). Külön kört képeznek az Esztergomtól valami-

3. Ez az ok elsősorban teológiai: a szentségek-szentelmények többségének lényege, érvényessége — durva leegyszerűsítéssel — nem függ a kiszolgáltatás liturgikus környezetétől, más dimenziókban dől el, a többi, a kiszolgáltatásuk körüli részletkérdés pedig inkább az ünnepélyesség szintjével függ össze, járulékos elem, ha nincs, úgy is jó, ha van, még jobb (a liturgisztika hagyományos, még középkori felosztása szerint az ilyesmi *ad sollemnitatem pertinet*, szemben azon lényegi elemekkel, melyek elhagyása az érvényességet veszélyezteti, vagy egyenesen lehetetlenné teszi, az ilyesmi *ad substantiam pertinet*).

4. Eltekintve mondjuk attól, hogy a technikai haladás és a 19. század második felének Magyarországra jellemző közlekedésépítési láz kétségtelen bizonyosságként az 1858-as RS — elsőként — már tartalmaz a vasútra mondható áldást is: *Benedictio novae ferreae et currum* (310), két könyörgéssel, respektíve: 1) *...dignare quosumus hanc viam ferream eiusque instrumenta benedicere... et dum famuli tui velociter properant in via, in lege tua ambulantes... ad caelestem patriam feliciter pervenire valeant;* és 2) *...benedic currus istos dextera tua sancta, adiunge ad ipsos sanctos angelos tuos, ut omnes, qui in eis vehentur, liberent et custodiant semper a periculis universis: et quemadmodum viro Aethiopi super currum suum sedenti et sacra eloquia legenti per apostolum tuum fidem et gratiam contulisti, ita famulis tuis viam salutis ostende...*

5. A korszakhatárt terminus ante quemként kijelölő liturgikus könyv adatai: *Collectio rituum ad instar appendixis Ritualis Romani ad usum diocesum et parochiarum linguae Hungaricae, a Sancta Sede approbata*. Editio Societatis Sancti Stephani, S(anctae) Sedis Apostolicae editoris, Budapestini 1961.

6. Nem hivatalos fordítás, de jó példa a RADLINSZKY András-féle *Mennyei hangok* (első kiadása: 1859, aztán többféle átdolgozásban a 20. században is megjelent).

7. Csak két példa: 1) *A halottak szolozsmája a temetési gyászmisével és a temetési szertartással a Breviarium Romanumból, a Missale Romanumból és a Rituale Strigonienséből fordítva;* 2) *Circumdedertunt me: A római katolikus Anyaszentegyház temetési szertartása az esztergomi Rituale szerint.*

lyen módon függő egyházmegyék (Eger,⁸ Győr, Veszprém), illetve a más érseki tartományhoz tartozó egyházmegyék (Kalocsa, az egyházigazgatásilag hozzá tartozó, a liturgia terén azonban önálló és nála jelentősebb Zágráb)⁹ saját rituálekiadásai, illeve ezek viszonya a RS-hez és a *Rituale Romanum*hoz (a továbbiakban: RR) — időben e kör a győri rituále első kiadásától (1636) a veszprémi rituále legfrissebb teljes¹⁰ kiadásáig (1900) terjed.

A dolgozat törzsrésze tehát a következő felosztásban kívánja tárgyalni a témát:

I. fejezet: a Pázmány-féle 1625-ös *Rituale Strigoniense* összeállítása, előzményeihez (elsősorban a Telegdi-féle 1583-as *Agendarius*hoz és az 1614-es V. Pál-féle *Rituale Romanum*hoz) való viszonya;

II. fejezet: a RS kiadásai és ezek egymáshoz, illetve az első kiadáshoz való viszonya;

III. fejezet: egyéb, 1961-ig megjelent magyarországi egyházmegyes rituálék és ezek viszonya az RS-hez;

IV. fejezet: konkrét példák (szűrőpróbaszerűen kiválasztott ordók összehasonlítása);

V. fejezet: összegzés, tanulságok.

8. A 19. századtól (1804), a hatalmas középkori egri egyházmegye több püspökségre való feldarabolásától érsekségi rangra emelve, ettől kezdve nem szuffragánja Esztergomnak.

9. Zágráb eleinte, alapításakor Esztergom alá tartozott, majd 1180-tól a kalocsai (utóbb: kalocsabácsi) érseki tartományhoz, 1859-ben lett önálló metropólia.

10. A „teljes” kitételhez: esetleg érdemes lenne kiterjeszteni a kutatást a szentségi ordók független kiadásaira is, melyek a rituálék fent említett fordításaihoz és derivátumaihoz hasonlóan az idő előrehaladtával egyre elterjedtebbek, ilyen például a győri egyházmegye 1872-es kiadványa, egy az utolsó kenettel foglalkozó független ordó: *Rituale Romanum: De sacramento extremae unctionis Enchiridion sacerdotum seu Modus providendi infirmos juxta rituale Strigoniense*, vagy az ugyancsak az esztergomi rituáléra hivatkozó *Manuale sacerdotum pro visitatione, et provisione infirmorum, item supplicio afficiendorum, nec non sepultura mortuorum, idiome Germanico concinnatum* beteglátogatással, az utolsó kenettel és a temetéssel foglalkozó ordója.

Kivételesen érdekesnek tűnik az 1948-ban Nagyszombatban kiadott, a *Rituale Romanum*ra hivatkozó háromnyelvű (latin, szlovák, magyar) temetési ordó (*Rituale Romanum: ordo sepeliendi adultos et parvulos: Provisio infirmorum et exsequiarum ordo*), ez ugyebár még a második vatikáni zsinat előtt, de már az esztergomi főegyházmegytől leválasztott Nagyszombatban adatott ki, érdekes volna megvizsgálni, milyen viszonyban lehet az esztergomi rituáléval (külön érdekes körülmény, hogy éppen a temetési ordót közli újra, mely a *Rituale Strigoniense* által képviselt esztergomi hagyományban olyan karakteresen eltér a *Rituale Romanum*tól): a címadás arra látszik utalni, hogy inkább a *Rituale Romanum*ot vették alapul, nem kizárt, hogy éppen az esztergomi rituálétól való függetlenedés céljával, az immár független egyházmegyében.

Ugyancsak ide, a vizsgált anyag peremére tartozik a kalocsai rituálé egy kivételes, kései hajtása a csanádi egyházmegyéből: *Manuale liturgicum in usum venerabilis cleri almae diocesis Csanadiensis juxta rituale Colocense*.

Tudomásom szerint egyedülálló módon az 1858-as, Scitovszky-féle RS-nek jelent meg ugyanabban az évben, ugyanott kiadváltozatként egy rövidített, az eredeti 457 oldalához képest 102 oldalas változata, címe szerint a „gyakoribb szertartásokra”: *Rituale Strigoniense pro sacris functionibus frequentius occurrentibus*. Ugyanilyen címmel jelent meg 1876-ban a RS győri változata Győrben, ugyancsak kivonatos formában: *Rituale Strigoniense pro sacris functionibus frequentius occurrentibus in usum diocesis Jaurinensis*.

A) A RITUÁLE MŰFAJA

A rituále liturgikus könyvműfaja¹¹ — ezen a néven csak az újkortól, a nyomtatott kiadásoktól, korábban leginkább *manuale*, *baptismale*, *obsequiale*, *agenda* néven — profán tömörséggel fogalmazva a plébánosok gyakorlati „zsebkönyve”,¹² a miséhez és zsolozsmához nem kötődő (és így nagyjából az egyházi év körforgásától is független) nyilvános istentiszteleti alkalmak (a keresztelestől és esketéstől a gyóntatáson át a különféle áldásokig és processziókig) rendjét közlő gyűjtemény — egy fontos megszorítással: ez a plébánosi kézikönyv (általában, a bérmálás középkori kivételével, mert az bár püspöki feladat, a plébániai élet keretébe illeszkedik)¹³ nem tartalmazza a püspöknek fenntartott szentségkiszolgáltatásokat és áldásokat, csakis azokat, melyekhez az áldozópap közreműködése elégséges.¹⁴

A gyűjtemény egymástól független ordókból áll, azaz egyetlen szertartásra koncentráló, azt (pl. a keresztelest) elejétől a végéig közlő liturgikus szövegekből és a liturgia nem szöveges vonatkozásait (közreműködők száma, liturgikus öltözeke, tárgyi környezet, mozgások, rítusmozzanatok) tárgyaló rubrikákból áll — a liturgikus könyvészet felől tekintve tehát a rituále egy gazdagon rubrikált szerkönyv. A gyűjtemény pedig valóban „gyűjtemény”, azaz külső, szerkesztői szempont (ez esetben a legfőbb közreműködő személye) rendezte egybe — például az 1614-es RR óta szokásos hármas nagyfejezetre osztásban: *sacramentale* (szentségek szerkönyve), *benedictionale* (áldások szerkönyve) és *processionale* (processziók szerkönyve) —, nem pedig valamely belső, liturgikus összefüggés — ennek megfelelően a tárgyalt korszakban is bőven előfordul az egy-egy szertartásra koncentráló ordók (esketési, temetési stb.) független kiadása is.

11. A műfaj ismertetésekor elsődleges forrásom: FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek*.

12. Egy a birtokomban lévő 1772-es kiadású RS-t körbe is nyírtak, levágták a tükör hasznosítatlan részeit alul felül és szélül is, sejtetőleg a kézikönyv egy használója, talán utazgató falusi plébános, akinek az egyébként nem túl nagyméretű könyv így jobban beleférhetett a „tarisznyájába”, az 1909-es, a második vatikáni zsinat előtti legfrissebb RS kiadás pedig egyenesen eleve zsebméretben készült, az összes többitől eltérően 14 cm-es a gerincmagassága (ugyanakkor feltűnően ügyeltek a jól olvasható betűtípusra és a tiszta tükörré, a kis méretű RS semmivel sem kevésbé jól olvasható, mint a „nagyok”).

13. Éppen ebből a szempontból lesz kivételes a Pázmány-féle 1625-ös RS: a bérmálást (és a szintén püspöki feladat papszentelést) ugyanis teljesen kiemeli a rituále anyagából, noha a mintájául szolgáló Telegdi-*Agendarius* még közöl bérmálási buzdító beszédet és egyéb részleteket is. Lásd részletesebben: BÁRTH: *Szempontok a bérmálkozás történeti néprajzi vizsgálatához*, 192–93.

14. Míthogy a rituáleban tárgyalt-közölt szertartások nem voltak a mindennapi liturgikus rutin része (a leggyakrabban végzettek sem fordultak elő a szó szoros értelmében *minden nap*, úgy, ahogyan a mise és a zsolozsma igen), annak ellenére sem volt jellemző, hogy karkönyvekre (azaz a liturgia egy-egy szereplőjére) „lebontva” készüljenek belőlük liturgikus könyvek, hogy ünnepélyesebb formájuk is volt — ünnepélyesebb végzés esetén is összesített, tehát minden szöveganyagot és rubrikát együtt tartalmazó szerkönyveket használt minden közreműködő (FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek*).

B) AZ ESZTERGOMI RÍTUS A RITUÁLE SZEMPONTJÁBÓL

Az esztergomi rítus,¹⁵ illetve pontosabban rítusváltozat nem önálló rítus, hanem a római rítusnak, annak is a latin nyugati liturgiájának a karoling korban levezényelt „romanizációja” során rögzült-megszilárdult formája („frank–római nagyliturgia”) a kereszténység felvétele után meghonosodott helyi, magyarországi változata, a nyugati római rítuscsalád tagja. Kis túlzással talán úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az esztergomi rítus = a római rítus az „esztergomi gyakorlatban” (*usus/ritus Strigoniensis*). Kialakulását a 11. századra¹⁶ tehetjük, általános használatban az esztergomi érsekség területén volt, komoly befolyással az Esztergomhoz tartozó szuffragán püspökségek rítusára (pl. Eger, Győr, Vác, Veszprém), de az egyháztartomány határain túl is. A „nem önálló” jelző úgy értendő, hogy a helyi eltérések aránya jóval csekélyebb a római rítust követő egyházak közt megegyező, közös anyaghoz képest.

A sajátosságok többek közt tételválogatásban (szerkezet) és tételkészletben (reper-toár, pl. antifónakészlet), dallamváltozatokban (esztergomi gregorián), ceremoniális részletekben (esztergomi rubrikák) mutatkoznak. Ezek a sajátosságok részben spontán szétfejlődés, de részben tudatosan egyéniesítő szerkesztői munka gyümölcsei. Az eltérések elegendőek voltak ahhoz, hogy beazonosíthassanak egy-egy helyi rítusváltozatot (a változatok tudatos kezelését jelzi, hogy névvel látták el őket — *ritus Salisburgiensis, consuetudo Parisiensis* stb. —, az eltéréseket gondosan dokumentálták, büszkén hagyományozták stb.), az egység viszont ahhoz, hogy a római rítus más változatát ismerők egyértelműen a magukénak érezhessenek egy esztergomi (vagy váci) misét akkor is, ha mondjuk Toledóból érkeztek. „Nem értheti meg a római liturgiát, aki e kettőséget nem látja, s vagy a tarkaságot, vagy az egységet túlhangsúlyozza” — állapítja meg Dobszay László (15). Az esztergomi rítus tehát olyan vonásokat tartalmaz, melyekhez rokon vonásokat egyenként fellelhetünk ugyan a római rítus változatai közt, a vonások összességét azonban ebben a készletben és eloszlásban sehol másutt, ez a hagyomány tehát semmiképp sem külföldi hagyomány átvétele.

A helyi sajátosságok a liturgia dimenzióinak belső természetéből fakadóan nagyobb teret kaphattak a zsolozsmában, mint a misében, és még szabadabb teret a közösségi élet szempontjából legfontosabb liturgikus alkalmak (keresztelés, esketés, temetés) esetében, mely utóbbiak rendjének közlője éppen a rituále. Mint alább következik, a tridenti liturgiareform egységesítési hulláma ugyancsak ez utóbbiak esetében

15. Az esztergomi rítus ismertetésekor elsődleges forrásom: DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* — a témánk szempontjából közvetlenül fontos szentségek és szentelmények középkori esztergomi sajátosságai a 211–26. oldalakon foglalkozik; illetve FÖLDVÁRY: *The Use of Esztergom*. Lásd még a szélesebb liturgiátörténeti környezet tekintetében FÖLDVÁRY: *A római rítus változatai*.

16. DOBSZAY a korábbi szakirodalom alapján a 12. századot jelöli meg biztonságos *terminus ante quem*-ként, a 11. századi Hartvik-agendára alapozó, abban a sajátosan esztergomi hagyomány jeleit ki-mutató újabb kutatások alapján azonban ma már úgy tűnik, egy századdal korábbra kell helyezni a kialakulás korszakát, lásd erről FÖLDVÁRY: *A Hartvik-agenda és a német-római pontifikále*.

hagyott a gyakorlatban a leginkább szabad teret, így maradhattak meg a szentségek-szentelmények kiszolgáltatásában bizonyos mértékben akár mind a mai napig a minden valószínűség szerint a középkorban kialakult jellegzetességek, inkább, mint a missében és a zsolozsma végzésében. Ezek a jellegzetességek a liturgikus cselekményben közreműködő közösség rétegzettségére szerint legalább kétféleképpen jelentkezhetnek: a hívő nép számára alkalmasint a szövegértés nélkül is megragadható sajátosságok (liturgikus cselekménymozzanatok, azok sorrendje, a rítuscselekmény terjedelme, dallamai stb.) lehettek feltűnőbbek és ezért inkább a ragaszkodás tárgya (ez túlélésük egyik oka is lehet), a teológiailag képzett és szövegértő klerikusok számára ezeken túl a könnyörgések, szövegtételek összetételében, sorrendjében és megfogalmazásában-szövegében mutatózó sajátosságok is fontosak lehettek.

C) A TRIDENTI REFORM A RITUÁLE SZEMPONTJÁBÓL

A középkor során kialakult és rögzült helyi szokásrendek e lazább nemzetközi szövetségbe vágott bele mintegy „ollóval” a Trident utáni, egységesítő szándékú, a nagy nyugati egyházszakadás után előállott helyzetet kezelni igyekvő liturgikus reform.¹⁷ A zsinat után kiadott új római szerkönyvek kimondott célja volt, hogy a zilált sorok közt rendet vágjanak: V. Pius 1568-as *Breviarium Romanum*a, a sor megnyitója máris eltörölt minden helyi breviáriumot, amely nem volt öregebb kétszáz évesnél, s ahol volt kétszáz évesnél idősebb helyi tradíció, ott két lehetőséget hagyott az egyházmegyéknek (ez még a rituálék szempontjából is fontos lesz): vagy átveszik egy az egyben az új szerkönyvet, vagy meglévő breviáriumukhoz ragaszkodnak, de ha az átvétel mellett döntenek, azt később nem csinálhatják vissza. A kiadást pályára bocsátó bullából és a római nyomásgyakorlás irányából mégis egyértelmű volt, hogy a Szentszék annak örülne, ha az egyházmegyék átvennék az új, az összefogás, profiltisztítás és katolikus megújulás jegyében született breviáriumot.

Az egyházmegyék többsége így is tett, részint gazdasági megfontolásokból,¹⁸ részint a Rómával való kapcsolat erősítésének őszinte szándékával (akár szimbolikus jelentőségű gesztusokkal is) — arról nem beszélve, hogy a 16. századi reformációk, helyi konfliktusok, hitviták által zaklatott egyházi közállapotok, a sok helyütt fegyelme-

17. A Trident utáni liturgikus reform áttekintésekor elsődleges forrásom FÜZES: *Külső vagy belső kényszer?* — az ELTE Bölcsészettudományi Karán 2010. november 9-én elhangzott konferenciaelőadásának írásos változata.

18. Sokkal egyszerűbb és olcsóbb volt a tömegesen nyomtatásba kerülő római szerkönyvek beszerzése, mint a saját változat kidolgoztatása, nem beszélve arról, hogy lényegesen kevesebb „kockázattal” is járt, mint felelősséget vállalni egy helyi változatért.

zetlenül, rendetlenül végzett liturgia¹⁹ megregulázására is kényelmes és előremutató megoldásnak tűnhetett az átvétel, ellenben nagyon is eleven veszedelemnek tűnhetett az a kilátás, hogy a nyugati egyház független (gallikán, lengyel-litván stb.) nemzeti egyházakra bomlik fel (a huszita és az anglikán elkülönülés látványos példájára). Magyarországon az egyház ráadásul nemcsak a 16. századi egyházszakadások, hanem a török előretörése folytán is igen zilált állapotban volt. Ilyen körülmények közt a nemzetek feletti összetartás erejéhez képest a független helyi tradíció ápolása nem számított feltétlenül vonzóbb vagy egyértelműen fontosabb szempontnak.

A breviáriumot követte a *Missale Romanum* (MR) 1570-es, normatív kiadása, melynek átvétele hasonlóan általánosan jellemző volt. Csak egy szám az arányok érzékeltesére: az MR megjelenése után 128 helyi, egyházmegyes misszálét soha többet nem jelentettek meg nyomtatásban, ezzel áll szemben az a 19, amit 1620-ig még kiadtak.

Az esztergomi rítus sorsát végül az 1630-as nagyszombati nemzeti zsinat pecsételte meg. Pázmány Péter esztergomi érsek (1616–1637) éveken át győzködte a magyarországi püspököket (bizonyos értelemben az áttérést előkészítő munkájához sorolhatjuk az 1625-ös, saját hatáskörben kiadott új RS-t is), akik hajlottak is az okszerű érvelés elfogadására, meg erősen vonakodtak is a nemzeti sajátosságokat feladni. A zsinati dokumentum — jellegzetes egyensúlyozással, öntudattal és érezhető fájdalommal — így fogalmaz:

Jóllehet sem a szentséges és egyetemes tridenti zsinat, sem a Szentszék nem törölte el az esztergomi egyház ősi és elfogadott rítusa és rendje szerinti breviáriumot és misekönyvet, hiszen ezek már több mint háromszáz éve elfogadottak és az emberemlékezetet meghaladó használatból megerősítettnek ismertetnek el, mindazonáltal, mivel... nem kevés, sem nem csekély fogyatkozás van eme breviáriumok és misekönyvek éneklésében... A szinódus ezért úgyszintén elhatározza, hogy a római egyházhoz... alakítja magát.²⁰

Annál érdekesebb — immár a rituáléra térve —, hogy a mise és a zsoltosma terén végrehajtott fenti egységesítés a rituálé hatáskörébe tartozó liturgikus cselekmények helyi sajátosságait sokkal kevésbé érintette. Míg a már egységesített misekönyvhöz nemzeti propriumanyagot csakis a Rítuskongregáció engedélyével lehetett csatolni (így történt ez a magyar propriumanyag esetében is) — és hogy ez az engedélyezettetés

19. Nem egy egyházmegyében a korábban kiadott szerkönyvek szerint is rendszerint szinte csak a káptalanokban végezték már a liturgiát, a plébániákon alig-alig — többek között éppen azért, mert a 16. század viharai közt nem került sor a szükségnek megfelelő mértékben a liturgikus könyvek utánpótlására (magyarországi egyházlátogatási jegyzőkönyvek rögzítik például aényt, hogy nem egy helyen a vizitátorok azt tapasztalták, a papok liturgikus könyvek helyett kézzel másolt lapokról miséznek, s ha található is teljes misekönyv a plébánián, az rendszerint nagyon elnyűtt). Nem egy ideális állapotban került tehát a döntéshozók elé az a megfontolás, hogy őrizték-e meg a helyi úzusokat, vagy felzárkóznak a mainstreamhez a központból bő kézzel biztosított szerkönyvek segítségével. Egy technikai körülmény: Velencében nagyon olcsón lehetett az új római könyvekhez hozzájutni — a könyvnyomtatásnak, a könyvkiadás megváltozott gazdasági feltételeinek nem lebecsülendő szerepük van a szerkönyv-egységesítésnek ebben a történetében: egy gondozott anyagról korábban ismeretlen példányszámban lehetett nyomatokat készíteni, gyakorlatilag korlátok nélkül, és minél többet adtak ki és el, annál olcsóbban.

20. FÜZES: *Külső vagy belső kényszer*, 18. jz. (kihagyásokkal).

mennyire nem volt formalitás, jól mutatja az egy körben, többször is vagy akár végleg visszautasított propriumok listája²¹ —, az 1614-ben kiadott *Rituale Romanum*ot (a továbbiakban: RR), melytől azt a szándékot váránk, hogy a rituálékat, illetve azokon keresztül a szentségek-szentelmények kiszolgáltatásának gyakorlatát a miséhez és a zsolozsmához hasonlóan egységesítsék, azaz új római rituálét útjára bocsátó rendelkezésben szó sem esik arról, hogy az egyházmegyes rituálék érvényüket veszítenék, vagy hogy a római rituálé átvétele kötelező volna, mindössze annyit mond, hogy az átvételére „az Úrban bátorítjuk”²² az érintetteket. Valószínűleg része volt ebben az engedékenységben annak is, hogy a liturgiareformmal szemben komoly ellenállásra éppen a laikus közönséget legszélesebb körben és legközelebb érintő e téren lehetett számítani, inkább, mint a kis túlzással részleteiben és felépítésében a klérus „magánügyének” számító mise és zsolozsma terén, de még ezzel együtt is némiképp különösnek tűnhet, hogy a reformáció hitvitái során annyi támadással megcélzott szentségek liturgiáját a római szabályozás nem vonta szorosabb ellenőrzése alá.²³

Így hát a rituále maradt az egyetlen olyan újkori liturgikus könyvműfaj, melynek egyházmegyes változatait továbbra is kiadták — bár ezek jellemzően egyre inkább alkalmazkodtak a RR új és újabb kiadásaihoz. Az alkalmazkodás azonban (még az egyre inkább alkalmazkodás) sem jelent teljes egyöntetűséget, ez a rituálék terén nem is következett be — a RS kiadásaiban például említés sem történik római jóváhagyásról, vagy akár csak arról is, hogy a Rítuskongregációt a helyi eltérésekről, sajátosságokról tájékoztatták volna. Maga Pázmány is, aki egyébként az egyöntetűség híve, úgy fogalmaz az általa útjára bocsátott 1625-ös RS előszavában, hogy annak alapjául a korábbi esztergomi úzrust — immár a tridenti zsinat eredményeinek messzemenő figyelembevételével — közlő, Telegdi Miklós pécsi püspök által 1583-ban (majd, immár halála után, 1596-ban megint)²⁴ kiadott *Agendarius* szolgál (sőt, azt „hűségesen lemásolta”), nem pedig a RR, bár az előbbit az utóbbihoz „igazította”.

21. Az elfogadott és visszautasított propriumok Füzes Ádám által hivatkozott forrása VIAU, Julien: *La centralisation romaine et son influence sur le bréviaire et le missel. Du Concile de Trente à Urbain VIII.* Párizs 1967, 155–64.

22. *Quapropter hortamur in Domino Ven(erabiles) fratres patriarchas, archiepiscopos, episcopos et dilectos filios eorum vicarios, necnon abbates, parochos universos... et alios, ad quos spectat, ut... constituto Rituali... utantur* (V. Pál pápa *Apostolica sedi* kezdetű, 1614. június 17-én kelt konstitúciója — szövegét lásd a RR kiadásai elé illesztve).

23. Ez az ok — mint azt a 3. jegyzetben már említettük — elsősorban teológiai: a szentségek-szentelmények többségének lényege, érvényessége voltaképpen nem függ a kiszolgáltatás liturgikus környezetétől, a rituálék által őrzött helyi változatok tehát sem a tanbeli egységességet, sem a szentségkiszolgáltatás lényegét nem veszélyeztették, ez a látszólag érthetetlennek tűnő „lazább” kezelés valószínű oka.

24. A Telegdi-féle *Agendarius*nak mintha volna egy titokzatos, jelenleg lappangó, 1595-ös közbenső kiadásáról is információ. Az RMNY I. erről azt mondja: „Knauz Nándor szerint a pozsonyi káptalan könyvtára (Rubr. 68 jelzet alatt) az esztergomi agendáriusnak egy olyan példányát őrizte, amelynek címlapja az 1596-i kiadás (781) B-variánsával teljesen megegyezett az évszámot kivéve, amely ezen a példányon 1595 volt (Magyar Sion 1867: 20). Az említett pozsonyi példány jelenleg nem lelhető fel, az 1596-i agendáriusnak ilyen változatáról semmi más adat sincs.”

A mi kérdésünk tehát az, hogy ez az „igazítás” miben nyilvánul meg konkrétan, és mennyit hagy az RS érintetlenül, illetve ment át egy olyan rituálekezdeményezésből, a Telegdiéből, ami egyrészt már a tridenti zsinat után, annak figyelembevételével készült, másrészt az esztergomi örökség hűséges közvetítője, harmadrészt viszont szerkezetében és lelkipásztori szempontból is merészen újító, s imígyen talán joggal mondhatjuk, hogy a jövőnek az RS-hez képest egy alternatív útja lehetett volna.²⁵

25. FÖLDVÁRY: *A Pázmány-rituále.*

I. A Pázmány-féle Rituále

A Pázmány-féle 1625-ös rituále (a továbbiakban: RS1625) teljes címe: *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus*. Magyarul: „A szentségek kiszolgáltatásához és az egyház többi közfeladatának elvégzéséhez használatos esztergomi rituále, azaz szertartáskönyv.”

Előszavában egy egész bekezdést szentel az RS1625 összeállításának szempontjaira, és a következőket mondja erről:

És jóllehet az igen tiszteletre méltó Oláh Miklós esztergomi érsek örök emlékezetre méltó [tettével] az üdvösség 1560. esztendejében kiadott egy szertartáskönyvet az esztergomi egyház legrégebbi és a gyakorlatban megpróbált szokásaiból, azután pedig, az 1583. esztendőben az igen dicséretre méltó Telegdi Miklós püspök, az esztergomi érsekség helynöke ismét kinyomatta a Rituálét könyvben, és pedig gondosabban [szerkesztve], ezekből a könyvekből kevés maradt, s az is a folytonos használattól és az öregségtől agyon koptatva, e tekintetben a közszükségről gondoskodni akarván kinyomattuk a Rituale Strigoniensét, és pedig a szentségek kiszolgáltatását illetően mindenben a Rituale Romanumhoz igazítva. Csak a gyermekkeresztség bevezető kérdéseivel és a házasságkötés szertartását illető egyes olyan sajátságokkal tettünk kivételt, melyek a magyar nép kereszténnyé levése óta vannak szokásban: ezeket sérelem nélkül aligha lehetett volna megváltoztatni.²⁶

Ebben az előszóban számunkra az az érdekes, hogy megnevezi Oláh püspök és Telegdi püspök munkáit előzményként, a rövid és ellentmondást nem tűrő formula, mellyel a RR-hoz való konformitásról szól, illetve a két kivétel, amit nevesít: a gyermekkeresztséget bevezető kérdések és a házasságkötés bizonyos „sajátosságai”, melyek olyan régiek, hogy szerinte már a magyarok megtérése idején is (*ab ipsa conversione gentis Hungaricae*) így volt szokás e rítusokat végezni. Érdekes momentum, hogy előzetes feltevésünket megerősíti a pázmányi előszó, amikor kimondja, hogy a legszélesebb rétegeket közvetlenül érintő rítusok megváltoztatása bizony egykönnyen járhat „sérelemmel” (*offensione*), s ez éppen az egyik oka a rituále átalakítása körüli óvatosságnak. A mi kérdésünk tehát mármost az, vajon valóban csak az említett esetekben tett-e kivételt az érsek-szerkesztő, vagy valami okból pusztán ezt a két kivételt érezte legjellegzetesebbnek és legfontosabbnak, azért szorítkozik rájuk az egyébként rövid előszavában.

26. *Et licet ex antiquissimis ac usu probatis ecclesiae Strigoniensis consuetudinibus reverendissimus Nicolaus Olabus archiepiscopus Strigoniensis aeterna memoria dignissimus anno salutis 1560 ordinem agendorum vulgaverit, postea vero anno 1583 laudatissimus praesul et administrator archiepiscopatus Strigoniensis, Nicolaus Thelegdi iterato cultius recudi Ritualem librum curaverit, quia tamen eiusmodi libri pauci ac vetustate usque continuo attriti supersunt, necessitati publicae hac in parte consultum volentes accurate excudi curavimus Rituale Strigoniense, et quidem in administratione sacramentorum per omnia Rituali Romano conformatum. Si modo excipias, primas infantium baptizandorum interrogationes et peculiarem quamdam ab ipsa conversione gentis Hungaricae usitatam consuetudinem matrimonio copulandi, quae sine offensione variari haud potuerunt.*

A) AZ ÚJ RITUÁLE BEVEZETÉSÉNEK KÖTELEZŐ VOLTÁRÓL

Az új Rituálé használatáról és a régiek felváltásáról a következőképpen, határozottan rendelkezik az előszóban Pázmány — a *Vos igitur, fratres dilectissimi* kezdettel „divatot” teremtve, amit utódai az új és újabb változatokban majd követnek, lásd erről a III.c) alfejezetet:

Titeket pedig, szeretett testvéreim, atyailag bátorítunk az Úrban, illetve a szent engedelmesség erejével parancsoljuk, hogy a szentségek kiszolgáltatásakor ezt a frissen megjelent szertartáskönyvet alkalmazzátok: senki más rítust kiötölni vagy követni ne merészeljen, hanem maradjon meg a ceremóniák itt megadott keretei között mindenki. Ami pedig a többi rítust illeti, amennyire a hely és az idő alkalmatossága engedi, mindent részletesen e rituále előírásai szerint végezve igyekezzetek alkalmazkodni a püspöki szék egyházához, mintegy édesanyátokhoz.²⁷

Ebben számunkra többek közt az az érdekes momentum, hogy erőteljes különbséget tesz a rendelkezés a szentségek és „a többi rítus” között, az előbbiek esetében szigorúbban írja elő az RS-hez való alkalmazkodást („keretei között megmaradni”), a többi rítusok (szentelmények, áldások, processziók) esetében megengedőbb, törekvésről beszél, az idő és a hely alkalmatosságáról. (Csekélyebb jelentőségű körülmény, hogy e rövid előszóban — talán tudatosan — szinonimaként váltogatja a *rituale/ agendorum libri* megjelölést, ezzel mintegy nyelvileg is elődeihez kapcsolva az RS-t.)

27. *Vos igitur, fratres dilectissimi, paterne in Domino hortamur, atque etiam in virtute sancte obedientiae mandamus, ut isto recens excuso agendorum libro in administratione sacramentorum utamini: neque quisquam alios excogitare vel sequi praesumat ritus, sed intra cancellos caeremoniarum his positos omnes se contineant. In reliquis etiam ritibus, quantum loci ac temporis commoditas patietur omnia et singula ex huius ritualis praescripto peragentes metropolitanae huic ecclesiae tamquam matri vos conformare studeatis.*

II. A Rituale Strigoniense további kiadásai

A RS-nek a Pázmány-féle 1625-ös kiadásától a korszakunk *terminus ante quem*éig, 1961-ig 14 hivatalos kiadása jelent meg. Ez a 14 kiadás az RS kiadástörténetében öt csoportra oszlik, a Pázmány-féle RS gyakorlatilag változatlan újranomásaira és az azt követő négy — az új változatot útjára indító egy-egy újabb érsek nevével fémjelezve, illetve a személyéhez köthető és az általában célra törően megfogalmazott előszóban ajánlásban kifejtett programmal — módosított kiadásra és azok gyakorlatilag szintén változatlan utánnyomásaira.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a kiadások maguk is jelölik önnön fontosságukat és elődeikhez való viszonyukat, 1) egyrészt azon a módon, hogy a nagyjából változatlan utánnyomások újraközlik a korszaknyitó előd előszavát (az 1715-ös, Keresztély Ágost-féle előszó ezzel akár megtéveszteni is képes a gyanútlan olvasót, ugyanis betű szerint újraközlő elődje, az 1692-es Széchenyi György-féle kiadás személyes fogalmazású előszavát — Széchenyi érsek imakérésével együtt —, csak az aláírást és a dátumjelzést cserélik le); illetve 2) az újabb kori kiadások már — egy tudatosabb filológiai érdeklődés jegyében — az előszóban foglalkoznak a kiadástörténettel és a változatok egymáshoz való viszonyával is.

„Legrendesebb” e tekintetben az összes fontos kiadás előszavát a magáé után időrendben újraközlő Scitovszky-féle 1858-as RS — amely egyébként azért is érdekes, mert ezt az újraközlést nem a Pázmány-féle előszóval kezdi meg, ahogy várnánk, hanem az elé illeszti Oláh Miklós 1560-as *Ordo et ritus*ának és Telegdi Miklós 1583-as *Agendarius*ának az előszavát is, világosan jelezve, hogy ezeket a Pázmány által útjára indított RS-sorozatot e két közvetlen szerkesztési előzménnyel együtt tekinti egyazon, a 16. században megkezdett, egy „újkori rituále” szerkesztésére irányuló munka különféle változatainak, töretlen fejlődési sorban, az Oláh-félétől napjainkig (igaz, Pázmány is megemlékezik mindkét elődről, név szerint, rövid előszavában, korábbi előzményekre azonban nem tér ki).

Hogy azután a fontos programadó előszók által kijelölt emez öt fontos változat milyen mértékben tér el egymástól, az csak a konkrét ordók betű szerinti összehasonlításából fog kiderülni, azt azonban biztonságosan föltételezhetjük, hogy a változatlan előszóval ellátott utánnyomások közt nagy különbség valószínűleg nem fog mutatkozni.

A) A RS VÁZLATOS KIADÁSTÖRTÉNETE

Az előzmények fényében tehát a RS 1625 és 1909 közötti, az elsővel együtt szám szerint 15 kiadása a következő jelentősebb változatokra csoportosítható (a felelős ki-

dó nevével, zárójelben a kiadás helyével és az évszámmal, végezetül oszlopban a továbbiakban hivatkozás céljából szolgáló jelzettel):²⁸

(1) Pázmány Péter-féle (Pozsony, 1625)	RS1625
(1b) Lippay György (Nagyszombat, 1656)	RS1656
(1c) Szelepcsényi György (Bécs, Pottendorf, 1666) ²⁹	RS1666
(1d) Szegedi Ferenc Lénárd (Kassa, 1672) ³⁰	RS1672
(1e) Szelepcsényi György (Nagyszombat, 1682)	RS1682
(2) Széchenyi György-féle (Nagyszombat, 1692)	RS1692
(2b) Keresztély Ágost (Nagyszombat, 1715)	RS1715
(3) Esterházy Imre-féle (Nagyszombat, 1745)³¹	RS1745
(3b) ? ³² (Nagyszombat, 1772)	RS1772
(3c) ? ³³ (Buda, 1801)	RS1801
(3c) ? ³⁴ (Buda, 1818)	RS1818
(4) Scitovszky János-féle (Buda, 1858)	RS1858
(4b) Scitovszky János (Buda, 1859)	RS1859
(5) Vaszary Kolos-féle [Pustet] (Esztergom stb., 1907)³⁵	RS1907
(5b) Vaszary Kolos [Pustet] (Regensburg stb., 1909) ³⁶	RS1909

28. Az RS kiadásainak teljes címléírását lásd a *Bibliográfia* első alfejezetében („Elsődleges források”, 7) szakasz).

29. Ez a kiadás több szempontból is különös, az RMK I. 1031a és 1036d számok alatt írja le, a következő megjegyzéssel: „a házasságkötési formulák magyarul is”. A kiadásokat számontartó esztergomi listák nem közlik, az újabb kori szakirodalom is csak az 1656-os Lippay-féle és az 1682-es Szelepcsényi-féle utánnomással foglalkozik, Scitovszky sem említi a kiadások áttekintésekor (ezt veti a Pázmány-féle előszó közlése után: *Hac editio cum eadem praefatione primum quidem Georgii Lippay 1656, deinde autem Georgii Szelepcsényi, archiepiscoporum Strigoniensium iussu 1682 recusa est*). A kiadást leírja BORSA: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái*.

30. A másik „kakukktojás”: ez a kiadás abból a szempontból is egyedülálló, hogy a változatlan RS-t jelenteti meg változatlan címmel, de nem esztergomi kezdeményezésre, hanem Kassán, az akkori egri püspök, Szegedi Ferenc Lénárd megbízásából, Szelepcsényi érseksége idején. A kiadástörténetekből szintén hiányzik az említése. A listában azért szerepel kisebb betűfokozatból, mert nem közvetlen esztergomi megbízásra készült, tehát bizonyos értelemben kevésbé tekinthető „hivatalos” RS-kiadásnak, mint a többi.

31. Ennek a változatnak az érdekessége, hogy mindhárom utánnomása széküresedés idején jelent meg — ilyen időszak a 18. század végén, 19. század elején bőven adódott. Kérdőjel azért szerepel a megbízó helyén, mert egyik változatban sem tüntették fel, mindegyik változatlanul közli Esterházy érsek előszavát, minden címlap rá hivatkozik, csak a nyomdai adatok, a kiadás helye és éve változnak.

32. Az 1765–1776 közti széküresedés idején, *editio secunda* jelöléssel — ez a számozás nyilvánvalóan az Esterházy-féle első kiadást, az RS1745-öt tekinti *editio primának*.

33. Az 1799–1808 közti széküresedés idején, *editio tertia* jelöléssel.

34. Az 1809–1819 közti széküresedés idején, kiadásjelölés nélkül.

35. Már a Pustet-féle liturgikus könyvkiadóirodalom vállalkozásában, esztergomi megbízásra.

36. Az egyetlen igazi zsebkönyv (14 cm-es gerincmérettel), tartalma teljes mértékben megegyezik az 1907-es kiadásával.

B) A KIADÁSVÁLTOZATOK SZERKESZTÉSI SZEMPONTJAI

Az alábbiakban kivonatosan sorra vesszük, ami a Pázmányét követő fontosabb kiadásváltozatok bevezetőjéből azok szerkesztésének, illetve esetleges átszerkesztésének elveire vonatkozóan gyakorlati információként fontosnak tűnt.

α) RS1692

A Széchenyi Görgy által írott előszó nem tér ki szerkesztési részletekre, megállapítja, hogy a török visszavonulása örvendetes, az új kiadásnak pedig ezt adja okául — az elődök, név szerint Pázmány és Szelepcsényi érsek előtti rövid tisztelgés³⁷ után:

Aligha tehetjük meg, hogy újra ki ne adassuk a Rituálét, mely[nek példányai] ... a közben eltelt idők forrongásai s az elvetemült eretnekek bővében levő tévelységei miatt elhasználódtak és eltűntek.³⁸

Ez tehát gyakorlati megokolásnak mondható (eltekintve attól, hogy nem teljesen világos, mennyiben járult hozzá az eretnekségek sajnálatos burjánzása az RS példányainak vésszes elhasználódásához), arra nézve azonban nem nyújt támpontot, miben is más az 1692-es kiadás elődeihez képest.

β) RS1745

Esterházy érsek a minden korábbinál hosszadalmasabb bevezetőben előbb teológiai alapozását nyújtja a szentségek-szentelmények kiszolgáltatásának, és buzdítást ír, majd ennyiben kitér a szerkesztésre:

Hogy pedig ezek [ti. a szentségek-szentelmények] általatok gondosabban szolgáltatassanak ki, s a megbotlani képes emlékezetnek kéznél levő támasza legyen nálatok, ezt az esztergomi Rituálét, amelyet elődeink gyakran kiadtak, most a nyomdászok gondatlanságából belé került sok hibának kigyomlálása után utasításunkra újranyomva kínáljuk nektek...³⁹

37. *Ritualia... per felicis quondam reminiscentiæ prædecessores nostros archiepiscopos itidem Strigonienses, Petrum nimirum Cardinalem Pazman et Georgium Szelepcsényi in lucem quidem iteratis vicibus edita...*

38. *Intermittere haud potuimus, quin Ritualia... edita... intervenientibus præteritarum revolutionum temporibus et gliscentibus depravatarum hæresum erroribus quasi attrita et suppressa denui recudi faciamus.*

39. *Ut autem hæc a vobis accuratius præstentur, promptumque labilitatis memoriæ vestræ habeatis subsidium, Ritualia hoc Strigoniense a prædecessoribus nostris sæpe editum nunc pluribus, quæ typographorum incuria irreperant, mendis repurgatum nostro iussu recusum vobis exhibemus...*

γ) RS1858

Ahogy várhattuk is, az első 19. századi komolyabb új kiadás alaposabb szerkesztői programmal indít (miután megállapítja, hogy az Esterházy Imre-féle kiadások példányai immár elfogytak): „Amennyire vágytunk nekilátni az új kiadásnak, annyira fontosnak véltük meggondolni, vajon a könyvet egyszerűen újranyomtatni, vagy némely kiegészítésekkel gazdagabbá tenni szükséges-e.”⁴⁰ Sőt, eléggé nem dicsérhető szerkesztői érzékkel mindjárt szóba hozza Telegdy Miklós 1583-as kezdeményezését is:

Úgy látszott jónak... mind a szent szolgálatot végzők segítségére, mind a hívek lelki épülésére, ha itt és ott a Rituáléba némely buzdítások illesztetnek be, melyek kifejtik a szent rítusok jelentőségét, s az azokban résztvevőkben irántuk tiszteletet, valamint kellően istenfélő érzelmeket keltenek. Efféle buzdításokat magyar nyelven már abban a rituáléban is olvashatunk, mely a jó emlékezetű Telegdy Miklós esztergomi érseki adminisztrátor munkája által 1583-ban látott napvilágot.⁴¹

Érdekes megállapítást tesz ezen buzdítások és a latin nyelven végzett rítusok lelkipásztori célú „együttműködéséről”: azt mondja, hogy a népnyelvű buzdításokkal mint kiegészítéssel biztosítható, hogy ahhoz az egységhez és helyességhez, amit a latin nyelvű szentségkiszolgáltatás nyújt, megértés és elfogadás is járuljon:

Ezen a módon bedugatik azoknak a szája, akik a szentségkiszolgáltatásban a latin nyelv használata ellen csácsognak, egyszersmind a szent rítusok értelmébe behatolni vágyó hívő nép kívánságának is eleget teszünk.⁴²

A továbbiakban az ipari haladás új csodái megáldására szükséges új áldásformulákról szól, majd minden korábbi kiadásnál bővebben beszél lelkére a szentségkiszolgáltatásért felelős papságnak, többek közt a következő szép szavakkal: „De kérlek, ne feledjétek, hogy a szent rítusok értelmét semmi más jobban el nem magyarázza, mint a hit izzása, az istenfélelem lángja és a ti életek példája.”⁴³

Rokonszenves momentum, amit a fontosabb kiadásváltozatok önálló előszavainak újraközléséről mond:

Különben pedig elhagyjuk már azok sarkantyúzását, akik maguktól is készek futni, inkább ideillesztjük azokat a buzdításokat, melyeket elődeink bocsátottak a maguk Rituále-kiadása elé, hogy

40. *Sicut mox proni fuimus ad novam editionem curandam, ita tantisper deliberandum censuimus, an eundem librum simpliciter recudi, vel nonnullis additamentis locupletari oporteat.*

41. *Visum est... et pro sacrorum ministrorum iuvamine, et pro spiritali fidelis populi adificatione fore, si hinc et illic nonnulla libro Rituali insererentur adhortationes, quibus sacrorum rituum significationem et congruos pietatis affectus excitentur. Huiusmodi adhortationes lingua Hungarica conceptas iam in illo Rituali Strigoniensi legimus, quod opera bonae memoriae Nicolai Telegdy archiepiscopatus Strigoniensis administratoris 1583 in lucem prodit.*

42. *Hac ratione obstruuntur ora eorum, qui contra usum linguae Latinae in sacramentorum administratione clamitant, simul fidelis populi sensum sacrorum rituum penetrare cupientis desiderio satisfi.*

43. *Ast mementote, quaso, sensum sacrorum rituum nulla re melius explicari, quam fervore fidei, ardore pietatis et vi exemplorum vestrorum.*

általuk ennek a könyvnek a különféle kiadásai és [elődeink] atyai gondja, illetve lelkipásztori buzgósága előttetek legalább némiképp ismeretessé legyen.⁴⁴

δ) RS1907

Vaszary érsek foglalkozik a legbővebben szerkesztési szempontokkal, sőt — az elődei munkája előtti főhajtás, valamint azután, hogy kifejti, bár alig lehetett hozzáférni ép Rituale-példányokhoz (*penuria equidem librorum Ritualium de die in diem magis premens*),⁴⁵ mennyire nem szeretett volna meggondolatlanul fejest ugrani az új kiadás előkészítésébe (*nec opus Dei negligenter facere volumus*) — ezek előszámlálását (*exponenda vobis arbitramur principia vere pia et religiosa, quae in hac recentissima editione adornanda pra oculis habuimus*) meg is okolja (*ut autem obsequium vestrum etiam rationabile sit*), majd némiképp váratlan módon, a RS kiadástörténetének felvázolása után kijelenti, hogy amennyire csak lehet, az új kiadásban visszatérni igyekezett az 1625-ös Pázmány-féléhez.

Nem érdektelen az sem, amit a Pázmány-féle kiadásról mond előljáróban:

Minthogy ez az ő rítuskódexe egyrészt nemzetünk ősi liturgikus szokásait sértetlenül, kijavítva és biztonságba helyezve megőrizte, másrészt minden másban az V. Pál pápa által 1614-ben adott Rituale Romanumhoz igazította magát, nyilvánvaló, hogy a szentségek és szentelmények kiszolgáltatása dolgában minden jogos kívánalomnak teljességgel eleget tett. A három évszázad gyakorlatában megpróbált és a liturgia ügyét a magyarok közt oly kiválóan szolgáló mű iránti rendkívüli kegyelettől indítva úgy véltük, jogosan és méltán tesszük, ha ebben az általunk előkészítendő kiadásban mi is ragszkodunk hozzá, és csak akkor térünk el tőle, ha igen súlyos okok azt valósággal megkövetelik.⁴⁶

44. *Caterum cessamus sponte currentibus calcar addere, adducimus potius adhortationes, quas praedecessores nostri libris suis Ritualibus praemittere consueverunt, quo et horum librorum varia editio, et illorum paterna sollicitudo ac pastoralis zelus saltem aliquatenus vobis innotescant.*

45. Ide kívánkozik egy kis színes lábjegyzet: hogy ez a *penuria* mennyire nyomasztó volt, mutatja az RS1858 egy birtokomban lévő példányának sajátos megoldása: amikor 1890-ben a Rítuskongregáció elfogadta a vízkereszti vízszentelés új rítusát (lásd: RS1907, 244 skk.), a gondos tulajdonos kénytelen volt az 1858-as tipográfiától és papírtól élesen elütő, az új szöveget közlő századvégi mellékletet az RS1858 332. és 333. oldala közé „bebarkácsolni” — nem lévén az RS-nek újabb kiadása, amit javíthatott volna, változatlanul az 1858-as kiadás már igen viharvert példányait használták a mindennapokban —, s a hatályon kívül helyezett szöveget a margón kapcsos zárójellel és ceruzás *omittitur* megjegyzéssel oldalanként kirekeszteni (323–32).

Ennek a változtatásnak, aminek a nyomát őrzi a birtokomban lévő példány is, külön érdekessége, hogy KNIEWALD szerint a Rítuskongregáció ezzel a döntésével egy olyan, a magyarországi egyházmegegyék által sokáig megtartott vízszentelési rítust törölt el, amit a Hartvik-agenda *ut mos est grecorum* kitéttel jelölt szertartására vezethető vissza végső soron, és rendelt helyette egy a latin rítushoz alkalmazott, rövidebb szertartást. Lásd bővebben KNIEWALD: *Hartwick győri püspök Agenda pontificalisa*.

46. *Cum hic codex Ritualis et praeas consuetudines liturgicas gentis nostrae inviolatas, sertas tectasque servaverit, et in reliquis omnibus Rituali Romano a Paulo papa V. anno 1614 edito semet conformaverit, certissime in omnibus iustis circa sacramentorum et sacramentalium administrationem votis plene satisfecit. Pietate igitur excimia huius libri trium saeculorum usu probati et de re liturgica apud Hungaros tam egregie meriti incensi iure meritoque existimavimus nobis quoque eidem in editione hac nostra paranda inhaerendum esse, nec ab eo recedendum, nisi ubi gravissima rationes id efflagitent.*

Ezek a súlyos okok, mint a folytatásból kiderül, ha 1) „valamilyen teológiai-dogmatikai természetű vita megoldása” (*solutio aliquarum controversiarum in theologia dogmatica*) sürgette az eltérést (például a házasság esetében), ha 2) „az azóta lett szokásokkal kapcsolatos jogi előírások” (*legitima consuetudinum abhinc exortarum præscriptiones*) vagy 3) az idők változása (*immutata temporum adiuncta*) megkívánta. Ilyen esetekben a RR (illetve annak nyilván akkor aktuális — első, *editio typicának* minősülő — kiadását, az 1884-eset), illetve az RS1858-at tartotta szem előtt (*norma nobis erat*). Meg is nevez néhány ilyen eltérést, az RS1858-ra támaszkodik a *Benedictio matrimonii iubilai* esetében (mert ilyesmi az RS1625-ben még nem szerepelt), az *Ordo sepeliendi parvulos* valamely vonatkozásaiban (nem mondja meg, hogy mennyiben), az utolsó kenet esetében az ágyék megkenésének elhagyásakor,⁴⁷ illetve a processziók közé illesztett nagyszombati feltámadási szertartás valamely tekintetében (ezt sem részletezi). Megjegyzi még, hogy a népnyelvi betétek elrendezésében és szövegezésében is az RS1858-at követi, de azokat a „modern magyar nyelv szelleméhez” alkalmazza (*genio linguæ Hungaricæ modernioris aptavimus*).⁴⁸

Az RR-t követi ezzel szemben egyrészt apróságokban (a fejezetek számozása és megnevezése), másrészt az apostoli áldás és a beteg kisgyermek látogatásának és megáldásának rítusában, abban, hogy a szentáldozás végén elhagyja a cibóriummal osztandó áldást, valamint az úrnapi körmenet stációin ének nélkül osztandó szentségi áldás esetében (*in benedictione absque cantu impertienda in processione sacratissimi corporis Christi*). Az RR-ből veszi a vízszentelés újabb áldásformuláit vízkeresztre, valamint még más, egyenként meg nem nevezett áldásokat.

Ezenkívül szükségesnek találja megjegyezni, hogy gregorián dallamjelöléseket is fölvevett az RS-be, szintén részben az RR alapján, részben viszont a Szent Cecília Egylet (!) segítségével, illetve egyes esztergomi kódexek tanúsága szerint (!) helyreállítva (*ad fidem codicum ecclesie Strigoniensis manuscriptorum restitui*).

Megnyugtatta a klerikus olvasót: „Igen csekély a változtatásoknak az a része, melyben minket sem Pázmány kardinális rituáléjának tekintélye, sem Scitovszky kardinális,

47. Ez kortünet, fokozatosan hagyták el, valószínűleg az erősen képszerű gesztustól és utalástól való afféle modern kori idegenkedés jegyében. James O’KANE híres, 19. század közepi, az RR-rel foglalkozó rubrikamagyarázó műve (*Notes on the Rubrics of the Roman Ritual Regarding the Sacraments...*) már ezt mondja a gyakorlatról: „Nők esetében, amint a rubrika közli velünk, sosem alkalmazzák az ágyék megkenését. Sok helyen meg már egyáltalán nem alkalmazzák, férfiak esetében sem, olyannyira nem, hogy az erre a megkenésre utaló rubrikákat ki is hagyják a könyveikből” (458–59). Ezek szerint az RS is kihagyta, már 1858-ban is (a korábbi RS-ekben ez a rítusmozzanat még megvan, az RS1715 és RS1772 azonban ezt veti utána: *Hæc autem unctio ad lumbos, ut dictum est, omittitur semper in feminis [sic] et etiam in viris, qui ob infirmitatem vix aut sine periculo moveri non possunt*). Ez az utóbbi megkötés egy kicsit gyanússá teszi, hogy a rubrika praktikus kitérőt hagy ürügyül arra az esetre, amennyiben az érintettek vagy a szentség kiszolgáltatója idegenkednék a dologtól – elvégre miféle szörnyű veszedelmes nagy mozgás (*moveri sine periculo*) szükséges egy ilyen megkenéshez, a takaró felemelésén kívül?

48. Érdemes lenne majd konkrét példákon megvizsgálni, hogy vajon ez a program egyházi nyelvújítási szándékot takar, vagy csak annak kissé cirkalmas megfogalmazása, hogy az RS1858 népnyelvi betéteit korszerűsítették.

sem a *Rituale Romanum* nem támogatótt.⁴⁹ Ilyenek például az aposztaták visszafogadásának és feloldozásának kettébontása (ezügyben Rudnay érsek 1822-es dekrétumára hivatkozik). A temetési ordóban azon igyekezett, hogy az elrendezés (rubrikák, tagolás) „tisztá” legyen és „semmiképpen sem kétséges”⁵⁰ (*clariorem et nulli ambiguitati faventem dispositionem quasivimus*). De a legfontosabb, írja, hogy a házasságkötés rítusát „átláthatóbbá” tette (*reddidimus magis perspicuum*), azaz az elkülönülő eseteket (özvegy férfi/nő) az áttekinthetőség kedvéért jobban tagolta, illetve a szövegét dogmatikusan is megfelelővé igazította, ahol szükséges volt, elhagyván, ami a házasság értékéhez nem tesz hozzá, összekötve bizonyos eddig elkülönülő részeket, éspedig úgy, hogy a „mindmáig élő hazai szokások, melyeket a sok százados gyakorlat megszentelt” (*consuetudines... plurium saeculorum usu sancitas*), meg ne sérüljenek (!).

A könnyebb kezelhetőséget szolgálja, hogy bizonyos gyakrabban előforduló orációk, melyeket csak az első előfordulásakor volt szokás kiírni, most mindenütt teljes terjedelemben szerepelnek. Annak pedig, írja, amit függelékes anyagként — főként áldásokat — átvett a RR-ből, hasznos voltát bárki ránézésre megállapíthatja (*opportunitas cuique primo statim obtutu patebit*).

Végezetül még egy gondolat erejéig visszatérve a bevezetőben ígért alapelvek ismertetésére, megállapítja: „Semmi olyat nem tettünk, mint amit nagynevű elődünk [ti. Pázmány] ne tett volna, ha a mi korunkban rendezni sajtó alá a maga Rituáléjának új kiadását.”⁵¹

Összegezve a fentiek alapján azt várjuk, hogy az RS1625-öt követő Széchenyi-féle RS1692 és az Esterházy-féle RS1745 kiadások döntően a Pázmány-féle szöveget követik, a folyamatos tartalmi bővülés mellett az átvett anyagban legfeljebb a sajtóhibákat javítják, és korszerűbb tipográfiával közlik az ordókat (ezenkívül valószínűleg a népnyelvi betéteket is korszerűsítik, ezt még egy későbbi összehasonlítás feladata megállapítani), a Scitovszky-féle RS1858 és a Vaszary-féle RS1907 viszont tartalmában és szerkesztésében is új elemeket hoz, ezen belül a Vaszary-féle tudatosan igyekszik visszatérni az RS1625-höz, ahol csak teheti.

49. *Exigua tandem immutationum pars est, in qua nos neque auctoritas Ritualis cardinalis Pázmán, neque vero cardinalis Scitovszky [sic], sed nec Rituale Romanum munit.*

50. Az esztergomi temetési ordónak a negyedik fejezetben következő áttekintése alapján azt mondhatjuk, hogy ez a kijelentés valószínűleg a rubrikák szövegezésének átfésülésére, illetve néhány szerkesztési döntésre vonatkozhat (például az RR-ből átvett, és a korábbi RS-kiadások által köteleességtudón továbbhagyományozott, rendkívüli helyzetekre vonatkozó alternatívák törlésére stb.).

51. *...et nihil aliud fecisse, quam quod et ipse magni nominis antistes facturum esset, si hac nostra aetate de nova sui Ritualis editione deliberaret.*

C) AZ ÚJ VÁLTOZATOK BEVEZETÉSÉNEK KÖTELEZŐ VOLTÁRÓL

Röviden idézzük az alábbiakban, ahogyan a fontosabb kiadváltozatok önmaguk kötelező bevezetéséről az előszóban rendelkeznek.

α) RS1692

Titeket tehát, szeretett testvéreim, akikre a lelkek gondja bízott, atyai ragaszkodással bátorítunk az Úrban, illetve a szent és üdvös engedelmesség erejével határozottan elrendeljük, hogy a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásában ezt a szent Rituálét használjátok, senki se merészeljen ezek végzésében más rítust alkalmazni vagy kiötölni, a tőlünk várható legsúlyosabb büntetés terhe alatt, hanem törekedjete magatokat ehhez az egyházhoz igazítani.⁵²

Széchenyi érsek tehát alapvetően Pázmány formuláját követi, csakhogy annak a finom különbségtevését szentségek és szentelmények kiszolgáltatása (illetve egyéb rítusok) konformitásának szigorúan és kevésbé szigorúan szorgalmazandó volta között teljesen mellőzi. Új elem a „legszigorúbb büntetés” kilátásba helyezése is, s a püspöki egyház nála már nem „édesanya”. A hangnem meglepően, de érezhetően jóval szigorúbb a Pázmányénál.

β) RS1745

Hogy pedig ezek [ti. a szentségek-szentelmények] általatok gondosabban szolgáltassanak ki, s a megbotlani képes emlékezetnek kéznél levő támasza legyen nálatok, ezt az esztergomi Rituálét, amit elődeink gyakran kiadtak, most a nyomdászok gondatlanságából belé került sok hibának kigyomlálása után utasításunkra újranyomva kínáljuk nektek, hogy benne minden ténykedések normáját figyeljétek, a rítus egységét pontosan megőrizzétek és állhatatosan megtartsátok. Ezt pedig mindenektől, a szerzetespapoktól is, akikre egyházmegyénkben a lelkek gondja bízatik, szorgalmasan betartatni kívánjuk és szigorúan megparancsoljuk.⁵³

A hangnem elődjénél pedagógikusabb és szelídebb, a rendelkezés tartalmilag azonos módon szigorú, kánoni büntetésről nem esik szó. A liturgikus könyvkultúra szempontjából fontos momentum, hogy ez az előszó kimondottan lelkére köti a

52. *Vos igitur fratres dilectissimi, quorum cura animarum interest, paterno affectu in Domino hortamur, atque in virtute sanctae et salutaris obedientiae firmiter praecipimus, ut in sacramentis sacrisque functionibus peragendis hoc sacro Rituali utamini, nec quis alios in iis perficiendis ritus adhibere audeat vel praesumat, sub poena gravissimae animadversionis nostrae, sed studete omnes vos huic ecclesiae conformare.*

53. *Ut autem haec a vobis accuratius praestentur, promptumque labilitatis memoriae vestrae habeatis subsidium, Rituale hoc Strigoniense a praedecessoribus nostris saepe editum nunc pluribus, quae typographorum incuria irrepserant, mendis repurgatum nostro iussu recusum vobis exhibemus, in quo omnem rei gerendae normam inspiciatis, ritus uniformitatem exacte observetis et tenaciter retineatis. Quam ab universis etiam regularibus curam animarum in hac diocesi nostra gerentibus diligenter custodiri volumus et serio mandamus.*

megcélzott felhasználóknak, ne támaszkodjanak az ingatag memóriára, hanem végezzék a rítusokat egyenesen a könyvből. Azaz a rituále nem pusztán arra szolgál, hogy benne ellenőrizni lehessen, amiben a memória esetleg megbotlik, hanem mintegy a rítus részévé, szereplőjévé válik maga is, a rendes végzés módja ugyanis az, hogy a celebráns (például oly módon, hogy valamelyik segítője elé tartja, ezt a rubrikák időnként konkrétan elő is írják) folyamatos párbeszédben van a szerkönyvvvel.⁵⁴

γ) RS1858

Scitovszky érsek nyilatkozik a legmérsékeltebben kiadása használatáról, és azt is egy a paptestvéreihez szóló általános főpásztori buzdítás keretébe illeszti. Szigornak itt nyoma sincs, inkább csak szívhez szóló intésnek:

Itt van tehát, szeretett testvéreim, az új, és pedig gazdagabb Rituále-kiadás, amely felől kétségünk sincsen, hogy mind nektek magatoknak, mind pedig a hívek hasznának jó szolgálatára leszen.⁵⁵

Ennyit mond, nem többet, és a következő mondatban máris arról beszél, hogy a lényeg azonban „bévül” van, és spirituális természetű.

δ) RS1907

Vaszary érsek foglalkozik a legbővebb terjedelemben a kérdéssel, és a legcirkalmasabban és legegyértelműbben tiltja meg minden korábbi kiadás alkalmazását:

Már csak az van hátra, szeretett testvéreim, hogy ti is azzal a lélekkel vegyétek magatokhoz ezt a kódexet, amellyel mi ama régi kiadáshoz igazítottuk és megújítottuk. Egyébiránt pedig, mint-hogy a rítusok és ceremóniák [végzésének] egységességéről és méltóságáról annál inkább gondoskodni kívánunk, nektek a szent engedelmesség erejével újra és újra lelketekre kötjük és szigorúan megparancsoljuk, hogy az Esztergomi rituále korábbi kiadásait, melyek eddig használatban voltak, ezután teljesen és mindenestül elmellőzzétek, és ezentúl a szentségek kiszolgáltatásában és egyéb liturgikus ténykedések során csakis ezt a jelenlegi Rituále-kiadást, amit magunk ellenő-

54. Ebből a szempontból érdekes lehet az a megfigyelés, hogy a rituálék kiadásai, bár belül rendszerint praktikusnak vannak tördelve, nem pedig a reprezentatív díszkiadványok mintájára, és a papírjuk sem éppen finom, kívül általában kifejezetten decens, ornamentikus motívumokkal és középen keresztel díszített borítót viselnek, tehát kellemes látványt nyújtanak, nem „rínak ki” egy *sollemnior* környezetből sem.

55. *Habetis itaque, dilecti filii, novam eamque locupletiozem libri Ritualis editionem, quam et commodis vestris et utilitati fidelium inservituram esse non ambigimus.*

riztünk és javítottunk, alkalmazzátok, ennek előírásait a legteljesebb gondossággal, betű szerint megtartsátok.⁵⁶

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy bár egyik Rituále-kiadás sem rendelkezett szentszéki jóváhagyással, az egy Scitovszky-féle kivétellel mindegyik egyértelműnek tekinti, hogy megjelenésétől kezdve szigorúan tilos (legalábbis az érseki joghatóság által közvetlenül érintett főegyházmegye és érseki tartomány⁵⁷ papságának a korábbi kiadások alkalmazása).

56. *Id unum superest, dilecti filii, ut et vos eadem hunc codicem pietate suscipiatis, qua nos eum antiquo illi typo restituumus simulque instauravimus. Caterum uniformitati ac decori rituum ac caeremoniarum quo melius providere cupientes iterum iterumque vobis in virtute sanctae obedientiae iniungimus et districte mandamus, ut pristina Ritualis Strigoniensis editione adusque usurpata in posterum penitus et omnino omissa, deinceps in sacramentorum administratione aliisque ecclesiasticis functionibus praesentem nonnisi librum Ritualem a nobis recognitum et castigatum adhibeatis, eius praescripta summa religione ad omnem amussim servantes.*

57. Az utóbbié abban az esetben, ha megyéspüspöke saját jogon nem adott ki az egyházmegyére érvényes külön rituálét.

III. Egyéb magyarországi egyházmegyes rituálék

Az általunk vizsgált időszakban a következő, a RS szempontjából érintett, annak esetleges hatásait mutató egyházmegyes rituálék jelentek meg:

Rituale Agriense ⁵⁸	RA
(1) Pálffy Tamás (Pottendorf[?], 1666) ⁵⁹	RA1666
(2) Telekessy István (Bécs, 1702) ⁶⁰	RA1702
(3) Eszterházy Károly (Eger, 1768) ⁶¹	RA1768
(4) Fischer István (Buda, 1815)	RA1815
Rituale Colocense	RC
(1) Patachich Gábor (Buda, 1738) ⁶²	RC1738

58. A *Rituale Agriense* történetét és problémáit tárgyalja összefoglaló jelleggel: ZSASSKOVSKY — BARTALOS: *Az egri rituale kérdései*.

59. Ez a kiadás is abba a titokzatos körbe tartozik, mely a nyomdászt, Verdusset jelzi egyedül, a kiadás helyét nem, Borsa Gedeon szerint azonban megbízhatóan beazonosítható a Nádasdy-féle pottendorfi és lorettomi nyomdai vállalkozás termékeként, lásd bővebben BORSA: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái*.

Az RMK. II. 1081b Kassára jelez ugyanebben az évben egy ugyancsak Pálffy Tamás nevével jelzett RA-kiadást, felderítendő, hogy nem leírási hiba-e Szinyei nyomán, minden más forrás ugyanis a pottendorfit hozza. Valószínűtlen, hogy Pálffy püspök ugyanabban az évben Kassán és Pottendorfban is kinyomatta volna az RA-t, mindenesetre nem lehetetlen. Kassán volt már ebben az időben az egri püspökség és a káptalan székhelye.

60. Címében is hivatkozik az RS-re.

61. A kiadással részletesen foglalkozik MISKEI: *Eszterházy Károly egri püspök liturgikus könyve*. Miskei arra jut elemzésében, hogy ennek a speciális kiadásnak különleges egyházpolitikai jelentősége volt az egri egyházmegyében: Eszterházy Károly püspök ugyanis a jelek szerint egy mintaszerű rituále összeállításával és a papság rendelkezésére bocsátásával többek közt azt kívánta mintegy demonstrálni, hogy az egyházmegye képes ellátni a magyar, a német és a „szláv” ajkú hívek lelki szükségleteit is, nem szükséges tehát a legutóbbiakat önálló rítuspüspökségbe tömöríteni. Dacára a szorgos és jeles eredményű munkálkodásnak, 1771. szeptember 19-én XIV. Kelemen pápa *Eximia regalium* kezdetű bullájával felállította a görög katolikus munkácsi rítuspüspökséget, és egy héttel később az újonnan kinevezett Brađács János püspököt megerősítette hivatalában. Az újkori rituálék története során tehát legalább egy esetben ilyen különleges megfontolások is kötődnek az egyik kiadáshoz.

62. Már az első, viszonylag kései önálló kalocsai rituále is a *Romano-Colocense* címmel jelenik meg. Érdekes volna felmérni, hogy ez a megjelölés programot takar-e, a RR-hez való igazodást hirdeti meg, vagy pusztán pontosan jelölni kívánja a kalocsai rítusnak a római rítushoz való tartozását. Bárh Dániel szerint a kalocsai érsekség híresen szerette az Esztergomtól való függetlenségét hangsúlyosan jelezni, márpedig az RS kiadásai sosem használják a *Romano-* előtagot. Az RC1738 megjelenése egyébként a kalocsai főegyházmegye életében egy újjáépítési és reformkorszakot jelöl, melyben a saját Rituálének fontos szerepet szántak. Lásd bővebben BÁRTH: *Újjáépítés és reform*. Bárh a Patachich-féle Rituálében az RR-hez és az RS-hez képest is több jelentős eltérést talál, egyet, a Szent Ágota-kenyér szentelményének történetét fel is dolgozza, lásd BÁRTH: *Szent Ágota kenyere*.

(2) Kollonich László[?] (Buda, 1798) ⁶³	RC1798
(3) Klobusiczky Péter[?] (Buda, 1833)	RC1833
(4) Klobusiczky Péter[?] (Buda, 1838)	RC1838
Rituale Jaurinense	RJ
(1) Draskovich György (Bécs, 1636)	RJ1636
(2) Széchenyi György (Pottendorf, 1666) ⁶⁴	RJ1666
(3) Kollonich Lipót (Nagyszombat, 1687)	RJ1687
(4) Keresztély Ágost (Bécs, 1702) ⁶⁵	RJ1702
(5) Sinzendorff Fülöp Lajos (Győr, 1731) ⁶⁶	RJ1731
Rituale Weszprimiense ⁶⁷	RW
(1) Biró Márton (Győr, 1750)	RW1750
(2) Koller Ignác (Nagyszombat, 1772)	RW1772
(3) Bajzáth József (Veszprém, 1801)	RW1801
(4) Hornig Károly (Veszprém, 1900)	RW1900
Rituale Zagrabiense ⁶⁸	RZ
(1) Branyugh György (Zágráb, 1729)	RZ1729
(2) Verhovác Miksa (Zágráb, 1796) ⁶⁹	RZ1796

A jelentőség és a program a RC1738 öntudatos, variált címéből is kitetszik: *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Colocensis et comprovincialium diacesium accommodata et utilibus additamentis aucta, auctoritate, opera et impensis p. d. Gabrielis Hermanni* stb. (az RS-ek szokásos címéhez képesti bővülés ritkítással kiemelve).

63. A kiadás különlegessége a korai „akadálymentesített” nyomtatás, az idősebb papok iránti előzékenység jegyében: „nagyobb és csinosabb [esetleg: ’jobban kivehető’] betűkkel nyomva, az idősebbek kényelmére tekintettel” (*maiori elegantiorique typo pro commoditate senum impressum*).

64. Ez a kiadás szintén abba a titokzatos körbe tartozik, mely a nyomdászt, Verdussent jelzi egyedül, a kiadás helyét nem, Borsa Gedeon szerint azonban megbízhatóan beazonosítható a Nádasdy-féle pottendorfi és lorettomi nyomdai vállalkozás termékeként, lásd bővebben BORSÁ: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái*.

65. Címében is hivatkozik az RS-re: *...ad instar Ritualis Strigoniensis*.

66. Az egyetlen győri rituále, mely címében viseli a *Romano*- előtagot, az önállóak közül a legfrissebb.

67. Az első kiadás *Romano-Weszprimiense* jelöléssel, az 1772-es középső kiadás és az annak gyakorlatilag változatlan utánnomásával készült 1801-es csak *Weszprimiense* jelöléssel, az 1900-as megint *Romano*-előtaggal.

68. Az első kiadás pusztán *Zagrabiense* jelöléssel, a második *Romano-Zagrabiense* jelöléssel.

69. Ennek a kiadásnak érdekessége, hogy 236–49. oldalain változatlan érvénnyel közli azt a keleties vízszentelési rítust, ami Kniewald szerint visszavezethető a Hartvik-agenda *In vigilia epiphaniae benedicatur aqua, ut mos est grecorum ante vespas sive in octavis* címmel ismertetett szertartására. A Rítuskongregáció 1890-ben eltörölte ezt a rítust, illetve helyette egy a római rítushoz alkalmazott, rövidebb szertartást rendelt. Lásd bővebben KNIEWALD: *Hartvick győri püspök Agenda pontificalisa*.

Az RZ1796 címének is van egy sokat sejtető vonása, mely közelebbi vizsgálat nélkül is jelzi, hogy nagyban támaszkodott Patachich kalocsai érsek 1738-as újító RC-jére (Zágráb rítusváltozat szempontjából amúgy is a kalocsai érsekség „felségterületéhez” tartozik, természetes tehát, ha figyelemmel van az anyaegyházmegye liturgikus fejleményeire), ugyanis majdnem szó szerint átveszi annak öntudatos alcímfrázisát: *...et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Zagrabiensis diacesis [sic] accommodata et utilibus additamentis aucta* (ritkített kiemeléssel a RC1738 címéből a szó szerinti átvétel).

IV. Konkrét példák a források és kiadásváltozatok egymáshoz való viszonyához

A következőkben konkrét példákon keresztül vizsgáljuk az RS1625 által közölt viszonyát forrásaihoz és a későbbi RS-kiadásokhoz. Hogy a rituálék hagyományos szakaszolásának megfelelően (*sacramentale, benedictionale, processionale*) mindhárom műfaj képviseltesse magát, ahhoz minden szakaszból egy-egy példát kellene venni. Sajnos idő híján ebből jelenleg az első kettő készült el, a harmadik hátra van. Az első a temetési ordo (*Ordo exsequiarum*), a második a János-napi borszentelés (*Benedictio vini in festo Sancti Ioannis evangelistæ*), a harmadik a processziók köréből kellene következzen (például a hungarikumnak számító húsvéti körmenet).

A) TEMETÉSI ORDÓ

Az összehasonlításhoz az „A” függelékben közölt, kritikai apparátussal ellátott szöveget vettük alapul. Ahhoz, hogy az RS1625 által megállapított ordó viszonyát könyvnyelven vizsgálhassuk egyrészt a TA1583 által képviselt középkori előzményekhez, másrészt az RS későbbi kiadásaihoz képest, előbb célszerű a temetési ordo szerkezetét a függelékbeli szöveggözlés alapjául szolgáló RS1907 szerint vázlatosan ismertetni.

Bal oldali oszlopban a számozott helyszínek, jobb oldali oszlopban előbb a betűvel jelölt liturgikus tételek, kicsit beljebbezve, illetve kisebb betűvel pedig a leglényesebb rubrikális információk szerepelnek.

Helyszín	Cselekmény, részletek
(1) PROCESSZIÓ	az elhunyt házához a plébániatemplomtól ⁷⁰ plébános vagy más klerikus (karingben, fekete stólával) ⁷¹ klerikus ⁷² előtte keresztet visz + másik szenteltvizet és -hintót, hívek követik
(2) ELHUNYT HÁZA	fáklyát vagy gyertyát osztanak > meggyújtják a) pap: <i>Orémus pro fidelibus...</i> nép: <i>Réquiem atérnam...</i> b) <i>Circumdedérunt</i> -antifóna + 94. zsoltár c) <i>Absolve, Dómine</i> -antifóna <i>Zakariás</i> -canticum

70. Vagy más templomtól, helyi szokás szerint.

71. + esetleg fekete pluviálében.

72. Vagy valaki más.

- Absólve, Dómine-antifóna ism.*
 az antifóna ism. közben tömjént tesz a füstölőbe a pap
- d) *Kýrie, eléison + Pater noster*
 közben a pap szenteltvízzel meghinti
 + megfüstöli az elhunyt testét
- e) *A porta inferi-précesz*
- f) ORÁCIÓ (püspökre, papra, laikus férfira/nőre)
- g) *Míchaël prapósitus...* (Szent Mihály-szuffrágium)
 ORÁCIÓ (*Deus, qui miro órdine*)
- (3) PROCESSZIÓ **elhunyt házából a plébániatemplomba**⁷³
 sorrend: kereszt, a halott hordágyon + fáklyák, plébános
 utánuk pueri, nép, konfraternitások, szerzetesek,
 világi papság, mindenki kettős sorokban
- h) *Líbera me, Dómine-responzorium* vagy 50. zsoltár
- (4) PLÉBÁNIAEMLÓM i) HALOTTI MISE (fakultatív)
 a halott jelenlétében
 (ha laikus, lába a főoltár felé, ha pap, a feje)
- j) ABSZOLÚCIÓ
 pap leveszi a kazulát + manipulust,
 fekete pluviálét ölt
 szubdiakónus keresztet ragad, a halott fejéhez áll
 mellette két oldalról két akolitus meggyújtott gyertyával
 pap mellett szolgálattevők füstölővel + navikulával,
 szenteltvízzel és -hintővel | +1 kezében a rituáléval
- k) ORÁCIÓ (*Non intres in iudicium*)
- l) *Líbera me-responzorium*
- m) *Kýrie, eléison*
 a pap tömjént tesz a füstölőbe
- n) *Pater noster*
 a pap közben körbejárja
 + meghinti szenteltvízzel a ravatalt
 majd ugyanúgy körbejárja, és megfüstöli
- o) *A porta inferi-précesz (rövidebb)*
- p) ORÁCIÓ (*Deus, cui próprium est miseréri semper*)
- (5) PROCESSZIÓ **plébániatemplomból a temetőbe**
- q) *Líbera me-resp.* vagy *Miserére*-zsoltár (50.)
- (6) TEMETŐ r) *In Paradisum*-antifóna (bevonuláskor)
 + *De profúndis*-zsoltár (129.)
- s) [SÍRSZENTELŐ ORÁCIÓ (*Deus, cuius miseratióne
 ánimæ fidélium*)
 csak akkor kell, ha nincs megszentelve a temető]
- t) *Kýrie, eléison + Pater noster*

73. Vagy egyenesen a temetőbe (temetői kápolnába?).

közben a pap meghinti a sírt + meg is füstöli
(ha van füstölő)

- v) *A porta inferi*-précesz
- x) ORÁCIÓ (aszerint, hogy az elhunyt laikus v. pap)
- y) *Réquiem aeternam*-verzikulusok
- z) *Ánima eius et animæ ómnium fidélium*-verzikulus

AZ ELHUNYT HÁZÁNÁL

A „liturgiadraturgiai alaphelyzet” szerint ezen a ponton, amikor a temetési ordó újkori változata kezdetét veszi, „túl vagyunk” egyrészt a lélekajánláson, másrészt az *exspiratió*n (amikor a haldokló kileheli lelkét). A halottat és a hozzátartozóit a haldoklás emez utolsó rítusainak elvégzése után a *sacerdos* és segítői magára hagyják, a halottat a halottasháznál előkészítik a temetésre, illetve imádkoznak mellette.

Miután a halottat ellátták (ez lehetett akár másnap is, virrasztás után),⁷⁴ a pap, az asszisztencia és a vele lévő hívek a templomtól térnek vissza a halottasházhoz, hogy processzióban kísérik a halottat a rítus templomi részének elvégzésére. Ez tehát a kiindulópont.

Az első szakaszt megelőző rubrikáiban az RS világosan igyekszik az RR-hez igazodni (a nyitó *Constituto tempore, quo corpus* stb. szerkezet átvételéből ez világos; de már csak azért is, mert a TA nagyon csekélyke rubrikákat közöl), de az esztergomi hagyományhoz alkalmazza, egyrészt a *loci consuetudines*hez tartozó apróságokban — melyek közül azonban jelentőségteljesnek tűnik, hogy míg az RR a processzió gyülekezőhelyéül szolgáló templomban meghúzatja a harangokat, az RS ezt nem veszi át, sőt, míg az RR *devote* kántálódó zsolnárokat rendel a menetnek, az RS ezt nem teszi, ráadásul formát és vonulási sorrendet is csak a templomba a halottal majd visszatérő processzióknak diktál (aligha véletlen, hogy ez a gyülekező processzió az esztergomi hagyományban teljes csendben indul és vonul a halottasházhoz, az egyetlen teljesen csendes elemként a temetésnek, mindjárt az elején) —; másrészt, és ez a legjelentősebb eltérés mindjárt az elején: az RR a halottasházhoz menő processzióknak jóformán csak azt a feladatot szánja, hogy „begyűjtse” a felkészített holtat és a gyásznépet, mint látni fogjuk, az RS ezzel szemben a halottasháznál tartat egy a halotti zsolozsmából rövidített, de felismerhetően abból származó zsolozsmamaradványt.

Már ezen a ponton megállapítható, hogy a TA1583, mely az RS1625 elsődleges forrásául szolgált, maga is eltér a középkori előzményektől⁷⁵ (később ez még nyilvánvalóbb) — amely középkori előzményekről viszonylag biztonságosan állítható, hogy sajátos magyarországi képződmény, mind alapvető szerkezeti felépítésében, mind pe-

74. A modern hűtőházak és ravatalozók előtti korban a bebalzsamozatlan halottat, különösen nyáron, nem volt szokás sokáig temetetlenül hagyni.

75. A középkori magyarországi temetési ordóra vonatkozó részleteket Dobszay László summázata alapján közlöm, lásd DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 218–24. Lásd még DOBSZAY: *A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban*.

dig a liturgikus tételek, énekek és könyörgések sorában. A leglátványosabb eltérés az, hogy a középkori hagyományban még a temetés részeként a templomban zajló halotti zsolozsma (vesperás + három nokturnusos matutínium) helyett ezt a zsolozsmát a halottasházhoz rendeli, a templomhoz vonuló processzió *elé*, és már a TA is jelentősen lerövidíti.⁷⁶

A vesperásból semmi sem maradt, a zsolozsma csonka változata a halottasháznál rögtön a halottvirrasztó zsolozsma, tehát a matutínium (a mindenütt másutt szokásos *Regem cui omnia vivunt* helyett) jellegzetesen esztergomi invitatóriumával indít (*Circumdedérunt me* + 94. zsoltár), *elé* iktatva az *Orémus pro fidelibus defunctis* invokációt.

A TA ezek után még elénekelteti a halotti matutínium első nokturnusát,⁷⁷ az RS ezt már elhagyja, és rögtön a laudest lezáró Zakariás-canticumot énekelteti (az *Absolve, Dómine* antifónával⁷⁸ keretezve). Ez az első jelentősebb eltérés a TA és az RS között. Ezt egyértelműen a „kor vívmányának” tekinthetjük: a folyamat iránya a temetési rítusok elemeinek rövidülése.⁷⁹

Ezen a ponton viszont az RS bővít: beiktatja a *Kyrie, eleisont*, majd a *Pater nostert* (ezeknek se most, első előfordulásukkor, se a másik két alkalommal, amikor az RS beiktatja, nincsen nyomuk a TA-ban), ez lehet az RR hatása (mely hasonló alkalmakkor mindenütt beiktatja, bár ide éppen nem).

Rubrikális szinten ezzel párhuzamosan, a Miatyánk alatt az RS meghinteti szenteltvízzel a felravatalozott holtat, és meg is füstölteti. Minthogy a TA-ból ez a szakasz hiányzik, csak a halottasházi rítusszakasz legvégén, a körmenet indulása előttre rendelik a meghintést és a megfüstölést.

A Miatyánkot követő *A porta inferi* kezdetű précesz azonban közös elem a TA és az RS között, amint az azt követő, az elhunyt helyzetének (részesült-e a papi ordó szentségének valamelyik fokozatában, és ha igen, melyikben) megfelelően kiválasztható oráció is (azzal a különbséggel, hogy a TA még mindösszesen egyetlen papi és egy laikus orációt ismer (később az RS1907 tér majd vissza részben ehhez az egyszerűséghez), az RS-ek korai kiadásai viszont itt burjánzanak (egyszersmind ez az első jelentősebb eltérés az RS kiadástörténetében is a korai redakciók és a későbbiek között), külön közölnek nemcsak püspöki, de érseki (!) elhunytak való orációt is, papoknak háromfélét is, de ráadásul a bíborosok három osztályának is (bíboros püspök, bíboros presbiter és bíboros diakónus) külön-külön orációt!

(Ezt már az RS1772 is megsokallja, és valami, csakis a szerkesztője által ismert okból elhagyja a bíboros diakónusokra alkalmazandó könyörgést – aminek egyébként az

76. A halotti rítusok végzésének további csökevényesülésével foglalkozik a gyakorlatban — többek közt a híres Sík — Schütz-féle imakönyv által tanúsított 20. század eleji gyakorlat, középkori előzmények és az RS alapján — igen alapos (blogbejegyzésként publikált) cikkében RIHMÉR: *Édes Anna és az esztergomi rítus*.

77. Sőt, a rubrikában is hivatkozik a breviáriumra, miután incipittel ismertette a tételeket: *Qua omnia habentur in Breviario*.

78. Dobszay *Absolve quasumus* formában idézi az antifónát, ahogy az RR közli, esztergomi forrásokban mindenütt *Absolve, Dómine* kezdettel és némileg eltérő szövegezéssel találtam. Az eredetéről megjegyzi, hogy a szerkezetéből jól láthatóan orációból lett antifónává.

79. DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 223–24.

volt az érdekessége, hogy nem a papokért szóló, már a TA által is közölt *Deus, [qui es] tuorum glória sacerdotum* orációt variálja, hanem az elhunyt laikusokért könyörgő, ugyancsak a TA által is közölt *Inclina, Dómine, aurem tuam* orációt.)

A TA laikusokért is csak egy orációt közöl, az RS már nemileg specifikál: közli az *Inclina, Dómine* orációt elhunyt férfiakért, majd az elhunyt nőkért külön a *Quásumus, Dómine, pro tua pietate miserére* orációt.

Ugyancsak egységes a TA és az RS abban, hogy az orációk után Szent Mihály-antifónát fűz végső elemként a halottasházi rítusszakaszhoz, a hozzá tartozó verzikulussal (*Stetit angelus iuxta aram templi*) és orációval (*Deus, qui miro ordine angelorum*). Ez ősi magyar sajátosság.

Az RR a fentiekhez képest — eltérő felfogásának megfelelően — a háznál (*priusquam cadaver efferatur*) megelőlszik a *Si iniquitates* antifónával (+ *De profundis* zsoltár, előtte szenteltvízzel meghintik a holtat: ez így együtt az abszolúció római lezárása), majd a szokásos halotti zárlat (*Réquiem aternam* etc.) és az antifóna ismétlése után már indul is a menet.

Ezzel az esztergomi temetési ordónak a halottasháznál zajló kezdő szakasza véget ért. Erről a szakasról összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az RR-ből szinte semmit sem vesz át az RS, viszont annyit, amennyit a forrásai (többek közt a TA) a középkori hagyományból megőriztek, átvesz és szintén megőriz, egészen a legkésőbbi RS1907-ig. Ami az RS kiadásainak egymáshoz való viszonyát illeti: ebben a szakaszban nagy eltérés nem található, a meglévő különbségek a rubrikaszövegezés terén mutatkoznak (egy jellegzetesség példának: a korábbi RS-ek az ősi hagyománynak megfelelően szeretik azt mondani a misére, hogy az *canitur*, az RS1907 ettől már valamiért ódzkodik, és szívesebben él a modernebb és szakszerű-semlegesebb *celebraturral* – ugyancsak kerül a talán középkori nyelvromlási tünetnek vélt *quo decantato* formulát, és a megintcsak semlegesebb és szakszerűbb *quo finitót* alkalmazza helyette). Ezekon felül az egyetlen jelentősebb eltérésről az orációkészletnél fentebb már szóltunk.

MENET AZ ELHUNYT HÁZÁTÓL A TEMPLOMBA

A középkori hagyomány a templomhoz vonuló processzióval a *Subvenite, sancti* responzóriumot énekelte, csakhogy abban a formában a templomban a halotti zsoltármá következett (teljes formájában vesperással és három matutíniummal), a TA viszont már a zsoltármának azt az egyszerűsített formáját, az egynokturnus matutíniumot, amit elvégezni rendel, áthelyezi a halottasházhoz (így az a virrasztás részévé lesz), az RR által is fenntartott *Subvenite, sancti* (amit talán valahogyan a temetés előttre tartozónak érezhettek, az pedig már megkezdődött a csökevényes zsoltármával) helyett tehát választást enged: vagy a gyönyörűséges *Libera me, Dómine* responzóriumot, vagy a *Miserére*-zsoltárt énekelte.

Ez az utóbbi választási lehetőség gyaníthatóan az RR hatása már (talán a halotti zsoltármá laudeséből?), az ugyanis – a TA-val ellentétben, mely a *Libera me*-responzóriumról tud csak ezen a helyen – a halottal együtt a templomba induló menetnek az

Exsultábunt Dómino ossa humiliata-antifónát és a *Miserére*-zsolnárt rendeli (ha nem volna elég, kiegészítésképpen stílszerűen az ún. lépcsőénekek, a *psalmi graduales* – 119–133. – közül lehet válogatni, ajánlja az *Ad Dóminum cum tribulärer clamávit*, vagy a halotti zsolozsma bármelyik zsolnárt), sőt megállapítja, hogy a zsolnárok *devote, distincte gravique voce recitari debent usque ad ecclesiam*.

Az RR éppen a templomba való belépéskor megismételteti az *Exsultábunt Dómino ossa humiliata* antifónát, majd bevonulás közben a *Subveníte sancti*-responzórium következik *Réquiem atérmam*-záróverzussal (amire az *Offeréntes eam in conspéctu Altíssimi* reptenda megismétlődik).

A TEMPLOMBAN

A templomi szakaszban a leglátványosabb különbség az RR és a magyarországi hagyomány között az a ritka eset, amikor az RR hűségesebben őrzi a középkori magyar hagyományt, mint az RS: ugyanis elénekelteti a halotti mise előtt a halotti zsolozsma matutínumát három noktunnussal (és a szokásos római *Regem, cui omnia vivunt* invitatóriummal), és a laudest is (valamint a zsolozsma végzésének megkönnyítésére mindjárt a temetési ordó után közli is a teljes *officium defunctorum* szövegét) – ugyanígy, változatlanul az RR1884 is (az RS1907-et szerkesztők számára legfrissebb hivatalos RR-kiadás), majd a további 20. századi kiadások, bár az az RR1614-hez képest már egyre több kifogást ismernek arra az esetre, amikor mégsem végeztetik el a teljes officium.

Az RR a római hagyományban az *Ego sum resurrectio* antifónával keretezett *Benedictus* után elmondhatja a Miatyánkot, majd az *A porta inferi*-vel kezdődő préceszt, végül hozzáveszi az esztergomi hagyományban kantikumeretező antifónává alakult *Absólve, quásumus*-könyörgést.

Az RS-ben említés sem történik az officiumról a templomban már, a TA is megelégszik azzal az egy noktunnussal, amit a halottasházhoz transzponált.

Itt mindhárom hagyományban a halotti mise következik (amennyiben, mert fakultatív elem, bár szinte minden forrás hangsúlyozza, hogy igen üdvös nem elhagyni).

A mise után a pap leveti a miseruhát és a manipulust, fekete pluviálét ölt, közben az asszisztencia kereszttel, két gyertyával, füstölővel és szenteltvízhintővel feláll a halott fejénél, és következik az abszolúció.

Az RS itt az RR rubrikáit követi, bár némileg leegyszerűsítve. A TA itt a legvékonyabb, a középkori hagyományból még az RS által az RR hatására felújított *Non intres in iudicium*-könyörgést sem közli, a halotti mise után rögtön megindítja a menetet a sírhoz.

A jóval gazdagabb középkori hagyomány itt énekeltetett zsolozsmaresponzóriuma-it az RS sem közli, s az orációkból is csak az RR által ismert *Non intrest*. Az RR-t követi a továbbiakban is, elénekelteti a *Libera me, Dómine*-responzóriumot, majd a *Kyrie eleison* követő *Pater noster* alatt előbb meghintik szenteltvízzel, majd megfüstölik a ravatalt (a középkori magyar hagyomány csak szenteltvízhintésről tud ezen a ponton,

füstölésről nem), végül az *A porta inferi*-vel és három további verzikulussal, illetve a *Deus, cui proprium est* orációval le is zárul a szertartás templomi része.

MENET A SÍRHOZ

A menetben a középkori magyar hagyomány és az RR egyaránt az *In Paradisum*-antifónát énekelte, az RS ezzel szemben azt fenntartja addig a pillanatig, mikor a temető kapuján belép a menet, és addig fakultatíve a már a templomba vivő processzióból ismert választási lehetőség szerint a *Libera me, Domine*-responzóriumot vagy a *Miserere*-zsoltárt.

A SÍRNÁL

A középkori hagyományt a legsajnálatosabb és leglátványosabb veszteség a szertartásnak a sírnál tartandó szakaszában érte.

Kezdetnek az RS az RR nyomán beiktatja a *Deus, cuius miseratione ánima fidelium* sírszentelő orációt — arra az esetre, ha a temető nem volna megszentelve. Ezt követi a *Kyrie, eleison*, a *Pater noster* — közben a sír és a halott meghintése szenteltvízzel (és megfüstölése, már ha van füstölő kéznél, teszi hozzá az RR-rel ellentétben engedékenyen az RS — nem tudjuk, miért lehetett esetleg nehezen hozzáférhető a turibulum a temetőben), majd az *A porta inferi*vel kezdődő, három párversből álló précesz, végül a halottasháznál tartott szertartásból már ismerős halotti orációk, melyek közül az elhunyt helyzetének megfelelően kell választani.

Ezt követik a *Réquiem atérnam* és a *Requiescat in pace* verzikulusok, majd az *Ánima eius et ánima ómnium fidelium defunctorum* zárókönyörgés, és az esztergomi temetés — újkori formájában — ezzel véget ért.

Az RS1907 itt három ponton is eltér, jelentősebben, az elődeitől.

Egyrészt az RS korábban tartalmazott egy alváltozatot arra az esetre, ha a halotti zsolozsmából a templomban elmondanak legalább egy noktunust, de halotti mise nem mondanak, se beszédet a sír fölött, akkor a zsolozsma után egyenest a sírhoz kell menni, és a halott meghintése közben, a sírnál énekelni az *In Paradisum*-antifónát — azaz tehát a halotti mise elmaradtával az abszolúció átkerül a sírhoz. Onnantól a *Kyrie, eleison*mal azonosan folytatódik. Ezt a megoldást sejtetőleg azért hagyja el az RS1907, mert vagy megengedhetőnek, vagy valószínűnek nem tartja ezt a forgatókönyvet (némiéig érthetetlen is az RS hagyománya felől tekintve, hiszen a templomban az RS szerint a temetés keretei között nem mondanak a halotti officiumból többet, mint ami a halottasháznál megmaradt). Mindenesetre mellőzi.

A másik ugyancsak egy alternatív forgatókönyv az RS-ben (immár az RR nyomán), arra az esetre, ha a mise után nem viszik rögtön a sírhoz a halottat, akkor az *In Paradisum*-antifóna mellőzésével a római gyakorlat szerint, azaz az *Ego sum resurrectio*-antifónával keretezve énekelendő a *Benedictus*-canticum, majd következik a *Kyrie, eleison*, a *Pa-*

ter noster és a prévesz, mint fentebb, ellenben a végére csatoltatik egy *Fac, quásumus, Dómine hanc cum servo tuo defuncto* kezdetű oráció. Ezt a változatot is mellőzi az RS1907 (viszont átveszi belőle az így az egész temetési ordó lezárójává lett *Anima eius* zárókönyörgést), sejtethetőleg talán egyrészt azért, mert szintén nem tartja valószínűnek ezt a forgatókönyvet, másrészt meg a liturgikus következetlenség miatt, hogy noha a *Benedictus* esztergomi hagyomány szerinti keretezője az *Absólve, Dómine* antifóna, ami ráadásul a temetési ordóban már előfordult, most az RS mégis az *Ego sum resurrectio* antifónával énekeltené a canticumot.

A harmadik a legkülönösebb hiány, a korábbi RS-ek az RR nyomán azt a kegyes szokást rendelik betartani, hogy a sekrestyébe visszatérő egyháziak mondják el a *Si iniquitates* antifónával keretezve a *De profundis* zsoltárt a szokásos halotti zárlattal (az RR újabb kiadásai további verzikulusokat és könyörgést írnak elő a sekrestyébe). Ezt az RS1907 mellőzi, az RS korábbi gyakorlatával is szakítva (a temetőben nyilván nincs sekrestyébe vonulás, ha ilyet tartottak egyáltalán, az valószínűleg a gyászmise utánra lett átutalva).

Az RR a továbbiakban még cizellált rubrikákat tartalmaz, retorikai szerkezetét illetően némiképp emlékeztetve az Ábrahám-féle alkudozásra az Úristennel Szodoma sorsa fölött: arra az esetre, ha nem lehetne az egész matutinumot laudással elmondani, akkor anélkül mondják (*vel etiam sine laudibus*), de ha rendkívül súlyos okból még azt sem lehetne, akkor legalább az első noktürnust (*dicatur saltem primum nocturnum*), de ha még aztán annál is szörnyen súlyosabb okok következtében egyáltalában semmit se lehetne elmondani az officiumból, akkor legalább a préceszt és a szuffrágiumokat ne hagyják el (*predictæ preces et suffragia numquam omittantur*), és később pótolják a többit is.

A középkori magyar hagyománnyal annak virágkorában összevetve itt, a sírnál a legnyilvánvalóbb a veszteség: a TA az *In Paradisum*-antifónával keretezett *De profundis*-zsoltáron kívül összesen az *A porta inferi*-vel kezdődő préceszeket ismeri, semmi egyebet, igaz viszont, hogy gyönyörű magyar nyelvű mintabeszédet közöl a sír fölött mondandó, oly nagy múltú prédikációhoz.⁸⁰

Ehhez képest az RS legalább az RR-től átvett anyaggal gazdagabb, ha hiába keressük is a temetőben a középkorban elhangzott hét antifónát (az *Aperite mihi*-től, mely a temetőkapuban csendült fel, az elföldelést utóljára kísérő *Ego sum resurrectio*-ig), a nyolc könyörgést (a sírhelyet megáldó *Deus, qui fundastit*-től az utolsó *Satisfaciat tibi*-ig). A sír fölött elmondandó beszéd helye a harmadik antifóna után van (*Hæc requies*). Egy szép gesztussal a pap a beszéd végeztével három hantot vet a halottra.

Végezetül a középkori hagyományban szokásos volt egy a „lecsengést” biztosító, elföldelés utáni szakasz: rezponzóriumokat énekelve vonultak vissza a templomba, ott elimádkozták az 50. zsoltárt, majd könyörgésekkel és fohászokkal, meg a *Si bona*-rezponzóriummal ért véget valóban a temetés.

Érdekes volna közelebről felderíteni, hogy ennek a teljes formában ismertetett szakasznak hogyhogy a 16. századi TA-ban sincs már abszolúte semmi nyoma?

80. Lásd modernizált helyesírású átiratban, az „A” jelű függelék utolsó alfejezetében: *Exhortatio ad eos, qui funeri intersunt*.

ÖSSZEGRZÉS

Tehát az RS1625, amennyiben a legjobb szándéka szerint követi is a TA1583-at, amikor az RR-hez igazítja, már a TA is a teljes középkori temetési ordóhoz képest egy több ponton csökevényesebb és más ordót közöl, ezzel együtt természetesen sok-sok elemében közvetít sajátos esztergomi hagyományt. Megállapítható összegzésképpen az is, hogy az RS annyit, amennyit a középkori örökségből forrásai alapján módja volt megőrizni, nagyjából sértetlenül megőrzött, illetve Vaszary érsek munkájának köszönhetően a korábbi kiadásokhoz képest helyre is állított. (Ami az egyházmegyes rituálékait illeti a temetési ordó szempontjából, az eddig általam átnézett RZ1729, RZ1796, RC1738 és RC1833 csekély, a rubrikák szövegezése szintjén jelentkező eltérések kivételével lényegében az RS1625-öt közlik temetési ordóként, a kiadások közti különbség az idő előrehaladtával különösen a bővítmények, speciális esetekre vonatkozó ordóváltozatok — halálraítéltek lelkigondozása és temetése, eretnekek temetése, kisgyermek temetése stb. — tekintetében mutatkozik, ezek egyre bővebbek és egyre többféle élethelyzetre és gyakorlati problémára reflektálnak, ugyanakkor az esztergomi temetésnek a Pázmány-rituálékban megállapított, kodifikált formája gyakorlatilag változatlanul öröklődik tovább a nem speciális esetekre érvényes temetési ordóként.)

Nem vártnak tűnő eleme a tanulságnak, hogy bizonyos hitelesen középkori elemek, melyeket a magyar hagyomány is ismer, éppen az RR-hez való igazodásnak köszönhetően kerültek vissza az RS anyagába — ennek valószínű oka az lehet, hogy az RR egy ideális, engedmények nélküli és az egész világra érvényes készletet tart szem előtt, ehhez képest az egyházmegyes rituálék nyilván a köznapi gyakorlathoz közelebbi képet mutatnak az elhagyásokkal, egyszerűsítésekkel, indultumokkal, s így helyenként, mint történt itt az RS-sel is, az engedmények nélküli központi anyaghoz való igazodás, főként, ha meg is tartják, gazdagodást jelent.

Egyes helyeken viszont az RS az RR által is fenntartott, és a magyar hagyománnyal is megegyező megoldások helyett követ más megoldásokat. Az összkép tehát komplikáltnak mondható, a temetési ordó vizsgálata alapján nem lehet olyan megállapítást tenni, miszerint az RS szerkesztésekor az RR-hez való igazodás mindig veszteséget jelentett volna a középkori magyar hagyományhoz képest, vagy hogy a TA-hoz való

igazodás mindig nyereséget jelentett volna.⁸¹ Inkább ezek az elemek a gyakorlatban szerencsés módon kiegészítették egymást, és a szerkesztés segített továbbélni az esztergomi sajátosságok jó részének egy a középkori anyaghoz képest nem változatlan és nem érintetlen, de szerves formában.

B) SZENT JÁNOS-NAPI BORSZENTELEÉS

Az összehasonlításhoz a „B” függelékben közölt, kritikai apparátussal ellátott szöveget vettük alapul. A különféle RS-kiadásváltozatok egymáshoz és a TA1583-hoz, illetve középkori előzményeikhez való viszonyának vizsgálatához előbb a temetési ordónál alkalmazott módon célszerű a borszentelési ordó szerkezetét a függelékbeli szövegközlés alapjául szolgáló RS1907 szerint vázlatosan ismertetni.

Bal oldali oszlopban a számozott főcselekmények, jobb oldali oszlopban a részletek, a betűvel jelölt liturgikus tételek, kicsit beljebbelve, illetve kisebb betűvel pedig a rubrikális információk szerepelnek.

Főcselekmény

Részletek

(1) EVANGÉLIUM

- a) *Dóminus vobiscum*-verzus
- b) *Sequentia sancti Evangélii*-verzus
- c) *Evangélium* (János 2:1–11)
- d) *Per istos sermónes sancti Evangélii*-verzikulusz
(válasz nélkül)

81. Ez már csak azért is jelentőségteljes eredmény, mert a szakirodalom RAJNER nyomán egyrészt viszonylag egységesen „elítélőleg” kezeli Pázmánynak az RR-hoz való igazodását, és kritikátlanul pozitív forrásnak tekinti a TA-t, holott már a temetési ordó szűrőpróbaszerű vizsgálatából is kiderül, hogy a források értékelése és a pázmányi szerkesztés minősítése nem ilyen problémátlan. BÁRTH Dániel (*Ritus absolvendi ab excommunicatione*) egyenesen így fogalmaz: „Aki valamennyire is jártas a szentségi liturgia hazai történetében, annak egyáltalán nem meglepő, hogy a Pázmány Péter által rögzített szertartásrend »egy az egyben« az 1614-ben kiadott *Rituale Romanum* szövegének az átvétele. A nagy magyar egyházi vezető e téren is eleget tett a római egységesítő törekvésnek.” Az egész RS alapos összevetésének híján erről nem nyilatkozhatunk, de pusztán a temetési ordó alapján is kimondható, hogy ez a megállapítás túlon túl sommásnak tűnik. A temetési ordó vizsgálatának a tanúsága éppen azt mutatja, hogy Pázmány kizárólag akkor „veszi át”, pláne „egy az egyben” az RR szövegét, amikor a TA-ra nem támaszkodhat, és megfordítva: valahányszor a TA hiteles esztergomi mozzanatokot közvetít, azt az RS egyetlen alkalommal sem hagyja figyelmen kívül! Mivel egy jelentős ordóról van szó, és mivel nem valószínű, hogy a szerkesztési mintázat nagyon eltérőnek bizonyuljon az egyéb ordók forrásainak összehasonlításakor, ez a szakirodalomban elterjedt álláspont legalábbis újraértékelendőnek tűnik, mindenesetre további vizsgálódást igényel.

Különösen árulkodónak tűnik és Pázmány javára szólónak a temetési ordó nyitó rubrikája: ebben Pázmány az RR figyelembe vételével, de az esztergomi hagyományokhoz igazítva szerkeszt, és pedig a TA segítségével nélkül, mert az alig-alig közöl rubrikális információkat. Valahonnét pedig a szerkesztőnek vennie kellett azt, amit ott az esztergomi szokások alapján elrendez.

a *benedicat* áldásra keresztvetés

(2) ZSOLTÁR

- e) *Adiutórium nostrum*-verzus
- f) 22. zsolttár + doxológia

(3) PRÉCESZ

- g) *Kýrie, eléison! Christe, eléison! Kýrie, eléison!*
- h) *Pater noster*
rubrika nem jelzi, de nyilván csöndben imádkozza a pap
- i) *Et ne nos indúcas*-verzus
- j) *Salvos fac servus tuos*-verzus
- k) *Et si quod nocívum*-verzus
- l) *Gustáte et vidéte*-verzus

(4) KÖNYÖRGÉSEK

- m) *Dómine, exáudi*-verzus
- n) *Dóminus vobiscum*-verzus
- o) 1. ORÁCIÓ (*Deus et Pater Dómini nostri, Iesu Christi, cuius verbo caeli firmáti sunt*)
- p) 2. ORÁCIÓ (*Dómine, Iesu Christe, qui ex quinque páribus et duóbus páscibus*)
- q) 3. ORÁCIÓ (*Deus, cuius potestáte beátus Ioánnes evangelísta potum venenósum*)

(5) BORÁLDÁS

- r) *Dóminus vobiscum*-verzus
- s) *Benedicámus Dómino*-verzus
- t) BENEDIKCIÓ (*Benedictio Dei omnipotentis...descendat super hanc creaturam vini, et maneat semper*)
után a bor szenteltvízzel meghintetik

A Szent János apostol és evangélista napján (dec. 27.) szokásos borszentelés rítusát az RR1614 nem közli,⁸² s az RR későbbi kiadásai sem, egészen az RR1925-ig, ami azonban már az RS1907 szerkesztésére hatással nem lehetett, ezért kívül esik a vizsgálódásunk körén, annyiban azonban fontosnak tűnik, hogy valószínűleg szintén középkori minták, források alapján közli ezt a rítust az RR1925 (és az RR1952) függeléke,⁸³ és több tanúság alapján is úgy fest, hogy a szokás eleven maradt az újkorban is

82. A Szent János-napi borszenteléshez legközelebb eső áldás talán az RR-ben a gyümölcsök (és haszonnövények) zsengejére és a szőlőtőkékre mondandó áldás (*Benedictio communis super fruges et vineas*), amit egyébként az RS is közöl.

83. Éppen ezért indokoltnak tűnik az RR1925 és RR1952 által közölt (a két kiadásban megegyező) két Szent János-áldásváltozat — mindkettő rövidebb az RS-énél — legalább vázlatos szerkezetének ismertetése:

(1) Az *Adiutórium nostrum*- és *Dóminus vobiscum*-verzusok után két oráció következik: *Benedicere et consecrare dignéris, Dómine Deus, dextera tua hanc calicem vini* és *Benedic, Dómine, hanc creaturam potus*, majd az RS hagyományával megegyező benedikció zárja a rítust.

nemcsak a magyarországi rítusterületen (ahová — legalábbis Bálint Sándor szerint — főként premontrei közvetítéssel került), hanem többek közt a szülőföldjén, német nyelvterületen is.⁸⁴

A magyarországi középkori előzményeket⁸⁵ az RS-sel összevetve az első fontos különbség a címben mutatkozik: *Benedictio vini seu amoris*, mondják az előzmények, azaz a bor és a szerelem áldása, ezt a címbővítményt a TA és az RS kiadásai már nem hozzák, holott a kánai menyegzőről szóló evangélium és a szentelmény ideje (a két hosszú böjti időszak, az ádvent és a nagyböjt között most indul az esketések „szezója”)⁸⁶ világosan összekapcsolják e kettőt. Érdekes volna tudni, miért marad el a címből és az utalásokból a szerelem a 16. század végétől...

Újabb különbségnek tűnhet az, hogy a középkori előzmények nyitó evangéliumi szakaszban a János-prológust írják elő, ez azonban nem valóságos eltérés, egyszerűen az áldás helyét mutatja: a misét lezáró, a pap magánimájaként elhangzó János-prológus utánra iktatták be a Szent János-áldást.⁸⁷

Innentől a hagyomány egységes: a szokásos invokáció után (*Dóminus vobiscum*) elhangzik a kánai menyegző evangéliuma (ami úgy kötődik speciálisan is Jánoshoz, hogy a történetet más evangélium nem közli), mely Jézus nyilvános szolgálatának első nagy eseményéről, első csodájáról, a víz borrá változtatásáról szól. Ez az esemény kieméríthetetlenül sokszoros jelentőséggel bír, egyrészt mint Jézus „bemutatkozó” csodája, másrészt és ezzel összefüggésben rendkívül sokféle aspektusa és az azokhoz kötődő különféle jelentésszintek révén, ebből csak egy vázlatos felsorolás, ami a szentelmény felől tekintve is fontos lehet: 1) a helyszín egy menyegző (vö. a „lakodalom” fogalmának messiási vonatkozásaival), 2) a történet egy átlényegülés (utalva az eucharisztia csodájára), 3) a kiinduló anyag a víz (többek közt a kinyilatkoztatott, élő Ige szimbóluma), 4) a víz edénye hangsúlyozottan a zsidó rituális tisztaság céljait szolgáló

(2) A 22. zsoltár recitálása után *Kyrie, eléison*, majd az esztergomi hagyománytól némileg különböző précesz (*Salvos fac servos tuos; Mitte eis, Dómine, auxiliū de sancto; Nihil proficiat inimicus in eis; Et si mortiferum quid biberint*) következik, végül három terjedelmes oráció: a) *Dómine sancte, Pater omnipotens, atérne Deus, qui Filium tuum tibi coatérnum et consubstantiálem*; b) *Dómine Iesu Christe, qui te vitem veram*; c) *Deus, qui humano generi panem in cibum*, majd külön áldás nélkül a bor szenteltvízzel való meghintése.

84. A Beyerlinck-féle enciklopédia (*Magnum theatrum vite humanae*), az újkori enciklopédiák egyik legelső öse 1707-es velencei kiadásának *Benedictio vini in festo Sancti Ioannis evangelistae* szócikkében egyenesen így fogalmaz, jelen időben: „Ez a szokás Németországban igen-igen elterjedt (*usitatissimum*). Szent János evangélista napján megáldják a bort, s ezt hívják Szent János-áldásnak (*S. Johannis Segen*). Szokás azután, hogy minden ivászat előtt az így megáldottat kóstolják meg először. Olyanok is akadnak, akik a más borok hordójába is ebből tesznek egy keveset, imígyen háritva el minden méreg hatását. S az ilyen derék emberek várákozása és istenfélelme nem is szokott azután megcsalatkozni.”

85. A középkori előzményekre az *Obsequiale/Baptismale Strigoniense* 16. századi kiadásait és az 1560-as, Oláh Miklós-féle *Ordo et ritust* (valamint jegyzeteiben a TA1583-at is) feldolgozó FÖLDVÁRY: *Benedictio vini* alapján hivatkozom, illetve DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 225 alapján. Lásd még FÖLDVÁRY: *A János-napi borszentelés*.

86. DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 225.

87. Az RR1925 ezt a rubrikájában egyértelműen tisztázza: *In festo Sancti Ioannis Ap. et Evang., expleta omnino Missa maiore, hoc est post ultimum Evangelium etc.*, mondja az első változatnál, illetve: *In fine Missae post Evangelium sancti Ioannis, In principio erat Verbum, dicitur etc.*

edény (vö. megváltás, megtisztítás, Krisztus áldozata), 5) a végső anyag a bor (Krisztus vérének majdani szentségi anyaga).

Ez az áttekinthetetlenül sok jelentésrétteg természetesen a szentelményben csak át-
tétélesen van jelen, de éppen ennek az evangéliumi szakasznak a felolvasásával azért
termékenyítő módon. Mindenesetre legegyszerűbben és legegértelműbben az evan-
géliumi szakasz a bor különleges ital voltának hangsúlyozására és a bor megáldásának
szentírási-liturgikus előzményeire való hivatkozásként funkcionál — elvégre egyetlen
más anyagról sem mondható el, hogy azt személyesen az Isten Fia hozta volna létre
földi működése idején egy nyilvános csoda keretében egy másik anyagból.

Mindennek előrebocsátása egyrészt az ordó szerkezetébe illesztett liturgikus tételek
hivatkozásainak megértéséhez, másrészt pedig azért szükséges, mert a szentelmény
kialakulásakor⁸⁸ (ezt a gótika elejére teszik) valószínűleg egy téli napfordulós pogány
italáldozat (*libatio*) megszentelésének és krisztianizálásának célja lehetett az egyik ható-
erő, s ez a tételek szerkesztésének szintjén alkalmasint tudatosan is megmutatkozik.

Szent János alakját a fentiekben — és emléknapjának alkalmas közelségén — kívül
két motívum is segített a borhoz és az italáldozathoz kapcsolni: 1) Jézus kérdése, amit
többek közt Jánoshoz is intéz: „Meg tudjátok-e inni a kelyhet, melyet én inni fogok?”
(Mt 20:22), melynek hatására János attribútumai közt gyakran szerepel a kehely; 2) a
szent legendáriumban szereplő történet, amely szerint Epheszoszban mérget itattak
vele, de az nem hatott rá.⁸⁹ Mindezek visszaköszönek az áldás szövegében, mint
látni fogjuk.

Az evangéliumi szakasz végeztével a pap szokásos bűnbánati magánimájának (*per
Evangelica dicta*) allúziójára hangzik el a válasz nélküli *Per istos sermónes sancti Evangélii*
ima, melyet keresztvetés kísér. Itt mutatkozik az első jelentős különbség az RS és kö-
zépkeleti forrásai, illetve a TA között. Ezek ugyanis egy korábbi változatot őriznek,
mely értelmesebben igazodik a mintául szolgáló bűnbánati cselekményhez, illetve ab-
ból szerveesebben vezet át az áldáshoz, két részben, 1) *Per istos sermónes sancti Evangélii
indúlgeat Dóminus noster Iesus Christus univérsa nostra crimina et delicta*; majd az áldás követ-
kezik: 2) *Benedícat Dóminus noster...hanc creatúram vini*. Ezt a szerkesztést vagy túlkomp-
likáltnak érezhette Pázmány, aki a kettőből egyet csinált, vagy a bűnbánati elemet ta-
lálta itt nem helyénvalónak, mindenesetre megalkotott egy olyan szövegkapcsolatot,
ami korábban nem létezett: közvetlenül összekötötte az evangélium szavainak elhang-
zását a bor megáldásával (*per istos sermónes...benedícat Dóminus noster...hanc creaturam vi-
ni*). Ez Pázmány alkotása.

Következik a zsoltárrecitáció, amire az *Adiutórium nostrum*-párvers készít fel. A
zsoltár a 22., a jó pásztor zsoltára, mely itt egyértelműen a jó termést adó, nyáját dús
mezőkön legeltető, csendes vizekkel itató pásztor zsoltára (az RR1925, RR1952 által
közölt kétféle, rövid Szent János-áldás közül a második, az egyetlen, ami zsoltárt is
recitáltat, szintén a 22.-et mondatja el).

88. Lásd részletesebben BÁLINT: *Ünnepi kalendárium*, december 27.

89. Az RR1925 a rubrikájában csak ez utóbbira hivatkozik: *in memoriam et honorem Sancti Ioannis, qui
venenum innocue sumpsit*. A történetet magyarul lásd: VORAGINE: *Legenda aurea* 32.

A zsoltár után précesz jön, *Kyrie, eléison + Pater noster* (a középkori hagyományban még *Ave, Mariával*, a TA és az RS a legutóbbit már elhagyja), majd az *Et ne nos indúca* után témába vágó párversek: 1) *Salvos fac servos tuos* (üdvözítsd szolgálódat), 2) *Et si quod nocivum* (és ha valami ártalmast), 3) *Gustáte et vidéte* (ízleljétek és lássátok).

A préceszt három oráció követi — a középkori előzményekből még hiányzó *Dómine, exáudi-* és *Dóminus vobiscum-*versusok után —, melyek témájukban és atmoszférájukban is reflektálnak az áldáshoz kötődő különféle jelentésrétegekre. Az első (*Deus et Pater Dómini nostri, Iesu Christi, cuius verbo celi firmati sunt*) az Úristen teremtő hatalmát hívja segítségül, mellyel Ő mindent a hatalma alá rekesztett, és akinek a nevére mindenféle szörnyetegek (kígyó, sárkány, vipera, skorpió, baziliszkusz) tüstént megjuhászodnak. Itt történt egy bájos rövidülés a középkori hagyományozású szövegben, az RS kihagyja a TA által még felsorolt varangybékát (*rana inquieta*) és a valamiféle tengeri halat jelentő, bizonytalanul azonosítható *squalus* — az előbbit talán a 17. század elején már nem érezték eléggé félelmetesnek ahhoz, hogy egy ilyen halálos sorban, skorpiók és viperák közt tündököljön, az utóbbiról meg talán úgy vélhette Pázmány érsek, hogy az esztergomi főegyházmegye hívő népe fantáziáját nem indítja meg eléggé?

A második könyörgés (*Dómine, Iesu Christe, qui ex quinque pánibus et duobus piscibus*) a kánai menyegzőre hivatkozik, és az Igaz Szőlőtőhöz folyamodik sokasító kegyelméért és a hívek táplálására rendelt bor megáldásáért. Számunkra forrásaink szempontjából érdekes momentum, hogy míg a TA a könyörgést a *Per eundem Christum* formulával zárja, Pázmány ezt lecseréli a *Qui vivis et regnas cum Deo Patre* formulára — orációszerkesztési szempontból neki van igaza, a második könyörgés ugyanis az Úr Jézus Krisztust szólítja meg közvetlenül, a záró formulának is ehhez kell igazodnia tehát a rá való hivatkozáskor.

A harmadik és egyben utolsó könyörgés (*Deus, cuius potestate beátus Ioánnes evangelista potum venenosum*) a János-legendáriumból ismert méregivás történetére hivatkozik, s a megáldott borból ivóknak e földön minden ártó méregtől védelmet, az égben pedig örök vigasztalást kér. Itt egyetlen, érdeklődésünkre számot tartó szövegjavítást követ el a RS: a TA középkori előzményekre támaszkodó *Ioánnes evangelista potum venenosum et toxicum digéssit* szövegezését — amiből nem derül ki olyan egyértelműen János és a méreg találkozásának következménye (csak talán ha a *digéssit* 'meg tudta emészteni' értelemben vesszük) —, az *illásus superávit* ('sértetlenül túlélte') szerkezettel egyértelműsíti.

Elérkeztünk a rítus záró eleméhez, a tulajdonképpeni áldáshoz, amit a *Dóminus vobiscum-*invokáció és a *Benedicámus Dómino-*párvers vezet be, és amely a *creaturákat* megáldó szokásos benedikciók szövegét követi: *Benedictio Dei omnipoténtis, Patris et Filii et Spíritus Sancti descéndat super hanc creatúram vini, et máneat semper. Ámen.*

A rítust a bor szenteltvízzel való meghintése zárja.

Összegzésképpen elmondható, hogy a borszentelés összevetésekor némiképp könnyebb helyzetben voltunk, amint Pázmány érsek is: nem volt mit az RR-hez igazítani, az RR1614 ugyanis nem közöl Szent János-napi borszentelést. Az RS 1625 elsődleges forrásául szolgáló TA1583-nak a középkori hagyományhoz való viszonyáról

megállapítható, hogy a borszentelés rítusát lényegileg csonkítatlanul őrizte meg, s az őt követő RS1625, majd az azt követő RS-kiadások és egyházmegyei rituálék is (az általam hirtelenjében ellenőrzött RZ1729, RZ1796, RC1738 és RC1833 gyakorlatilag eltérés nélkül megismétli az RS1625 szövegét a borszentelésnél). Az a néhány, közelebbről nézve jelentősnek tűnő eltérés (az evangéliumi szakaszt követő ima átszerkesztése, az ártó állatok sorából kettőnek a kihagyása, az egyik oráció záróformulájának korrigálása) messzebből, az egész szentelvény lényegének perspektívájából tekintve nyugodtan mondható viszonylagos apróságnak. A borszentelésről tehát nagy biztonsággal kijelenthető, hogy az RS kiadásainak sikerült a lényegében csorbítatlan középkori hagyományt egészen a 20. századig fenntartaniuk, abba átmenteniük, és amennyire tudjuk, az a mai napig is él (különösen borvidékeken), sőt „pálinkaszentelés” formájában oldalágat is hajtott, az első orációban a közbenjárót János apostolról Szent Miklósrá, a pálinkafőzők védőszentjére cserélve.⁹⁰

90. Lásd erről a *Múlt-Kor* portál cikkét: „A ferencesekhez kötődik a pálinkaszentelés hagyománya” [mult-kor.hu/20091002_a_ferencesekhez_kotodik_a_palinkaszenteles_hagyomanya].

V. Összegzés, tanulságok

A dolgozatban azt a kérdést vettük vizsgálat alá, hogy a sajátos körülmények közt, a tridenti zsinat hozta változások miatt és a magyarországi egyház helyzete szempontjából is fordulópontot jelentő korban született, az egész további újkorban, egészen a második vatikáni zsinat előtt, 1961-ben napvilágot látott *Collectio rituum*ig — tehát jó háromszáz éven és egy negyedszázadon át a különféle rituálékiadásokat meghatározó, Pázmány érsek-féle 1625-ös *Rituale Strigoniense* milyen viszonyban van középkori, a nyomtatás hőskorában megjelent előzményeivel, illetve legfőbb forrásával, az 1583-as, Telegdi Miklós-féle *Agendarius*szal, valamint az RS további kiadásaival.

Ehhez az összehasonlításához egyrészt vizsgáltuk a kiadások születésének körülményeit, előszavukat, melyekben a szerkesztés szempontjairól nyilatkoznak, illetve szűrőpróbaszerű összehasonlítást végeztünk két, a rituále más-más gyűjteményéhez tartozó ordó, a temetési (*Ordo exsequiarum*) és a János-napi borszentelési (*Benedictio vini in festo Sancti Ioannis evangelistae*) esetében.

E valóban szűrőpróbaszerű összehasonlítás és a körülmények, illetve az előszók vizsgálata után a következőket mondhatjuk a feltett kérdésekről.

A) AZ RS1625 VISZONYA ELŐZMÉNYEIKHEZ

Vizsgálódásaink alapján úgy tűnik, Pázmány érsek a szerkesztés munkáját gondosan végezte, az az „igazodás” a *Rituale Romanum*hoz, amit a kiadást útjára bocsátó előszavában emleget, semmiképpen nem jelentett elvtelen, átgondolatlan nyesegetést, kaptafára igazítást. Ahol csak tehette, Pázmány a forrásai alapján megőrzött minden jellegzetesen esztergomi hagyományelemet, az RR-re főként ott támaszkodott, ahol választott forrásai nem közöltek használható anyagot (ilyen például a temetési ordónak a sírnál végzendő szakasza, ahol, mint kiderült, a TA1583 érthetetlen módon szinte semmit a középkori előzményekből át nem hagyományoz). Ennek a jótékony igazodásnak egy számunkra nem várt következménye, hogy bizonyos hiteles középkori elemeket így állított helyre az RS1625 például a temetési ordóban (az abszolúció *Non intres in iudicium* orációja egy ilyen hely), mert történetesen a római hagyomány azon a ponton megegyezik az esztergomival, a TA azonban ezt nem közvetíti.

Bizonyos pontokon értelmező és korszerűsítő manővereket, a liturgikus logikát érvényesítő szerkesztéseket is végzett Pázmány (az elsőre példa a János-napi borszentelésnek a nyitó evangéliumi szakasz után következő, eredetileg kételemű papi imáját egybeolvasztó és átértelmező szerkesztés; a másodikra a varangyosbéka kirekesztése a borszentelési ordó első orációjából; a harmadikra pedig ugyanazon borszentelési ordó második orációja zárlatának javítása), a rubrikák szintjén jobban tekintettel volt az RR-re, különösen ott, ahol szűkszavú forrásai nem igazították el, vett át, amit csak lehetett, az RR rubrikáiból (ahol azonban az ütközött volna az esztergomi gyakorlattal,

az utóbbi sosem „erőszakolta meg” az előbbi kedvéért, lásd például a temetési ordó nyitó processziójának csöndjét a római rubrikák által előírt harangzúgáshoz és zsolta-rozáshoz képest). Bővített és korszerűsített, ahol szükségesnek találta (a temetési ordóban például a TA puritán, egy papi és egy laikus orációját megtoldotta még vagy öttel, variációkat biztosítva különféle helyzetű elhunytak eseteire stb).

A részeredményt összegezve tehát kimondhatjuk, hogy várakozásainkkal ellentétben szó sincs arról, mintha a szerkesztési munka során mindaz, ami az RR-ből származik az RS-ben, „veszteség” volna a hitelesen esztergomi hagyomány megőrzése szempontjából, és minden, ami a TA-t követi, egyértelműen „nyereség” volna ugyan-ezen szempontból. A viszonyok ennél komplikáltabbak (többek közt azért, mert a TA maga sem hiánytalanul közvetíti azokat a bizonyos esztergomi sajátosságokat, egyéb kétségtelen erényei dacára, amilyenek például tényleg mintaszerű, prédikációs, teológiai és lelkipásztori erényekkel bővelkedő mintabeszédei).

A további kutatásra nézve egy szintén némiképp váratlannak mondható irányként merült fel, hogy az összehasonlításba valószínűleg érdemes lesz bevonni az Oláh Miklós féle 1560-as *Ordo et ritust*, erre az előzményre ugyanis Pázmány az RS1625 előszavában külön is hivatkozik, és talán nem véletlenül. Könnyen lehet, hogy bizonyos pontokon az *Ordo et ritus* gazdagabb a TA által közvetített örökségnél.

B) AZ RS1625 VISZONYA A KÉSŐBBI KIADÁSOKHOZ

Ami az RS1625 viszonyát illeti a későbbi RS-kiadásokhoz, a szűrőpróbaszerű összevetés és az egyéb szempontok alapján azt mondhatjuk, hogy az RS egymást követő kiadásai lényegében sértetlenül megőriztek a 20. századra annyit a sajátosan esztergomi hagyományból, amennyit az RS1625-től átvettek. Erre valószínűleg és az előszókban olvasható szándéknyilatkozatokból ítélve tudatosan is törekedtek (bár egészen világosan ezt a szempontot csak Vaszary érseknek a szerkesztés szempontjaira minden korábbi kiadásnál bőségesebben reflektáló előszava mondja ki). Lényegi eltérést keveset tapasztaltam, a rubrikák szövegezése terén, vélt vagy valós apróbb hibák javításában mutatkoznak (Vaszary érsek kiadása például a temetési ordó végén az RR-ből átvett, bizonyos sajátos körülményekre vonatkozó rendelkezéseket feleslegesnek ítelt és törölt, de hát ezeket is aligha lehetne a rítus lényegéhez tartozónak mondani). Minden más esetben csak akkor módosítottak ennek a sértetlenül őrzött hagyománynak lényeges pontjain, ha erre rákényszerültek (például amikor a Rítuskongregáció 1890-ben új vízszentelési rítust rendelt a régi helyébe). Vaszary érsek bizonyos egyéb pontokon is belenyúlt a hagyományba, de úgy tűnik, olyannyira fontosnak tartotta, nehogy nyom nélkül maradjon a beavatkozás, hogy az előszavában tételesen felsorolja az összes érintett helyet. Ezek vizsgálata még fontos lehet.

Nagy valószínűséggel tehát a bőségesebb összehasonlítás is úgy fogja találni, hogy lényeges eltérés az RS kiadásai között inkább a folyamatos bővülés terén mutatkozik.

hat, új és újabb áldások kerültek be az újabb kiadásokba (az ipari haladás kétségtelen tanújaként például a mozdonyra és vasúti kocsikra mondandó áldás az RS1858-ba stb.), a rubrikák bővültek, számos ordó hajtott új ágakat különféle speciális esetekre tekintettel (pl. a haldoklók lelkigondozásának egy speciális eseteként a halálraítéltek lelkigondozása, amelyhez részletes útmutató található már az 1729-es zágrábi rituáléban), szerkezetében és anyagában tehát bővült az RS (és egyházmegyes testvérei, az egyik leggazdagabb anyagot az éppen zajló egyházmegyes reform gyermekeként született RC1738 hozza), gazdagodott, de az esztergomi hagyománynak a folyamat kezdetén rábízott örökségét sértetlenül megőrizte.

Érdeemes lesz esetleg vizsgálat alá vonni az ordóknak ezeket a mellékhatásait (pl. kisgyermek vagy eretnekek temetése a zágrábi rituálékban), mert ezek alkalmasint mutatják a szerkesztőknek az alapul szolgáló „ősordóhoz” való viszonyát (mit hasznosítanak belőle a sajátos esethez alkalmazott ordóváltozatokban, és mit nem), miközben magán az örökül kapott ősrudon nem változtatnak.

Várható még eredmény az Esztergomtól való függetlenségüket öntudatosan őrző és demonstráló egyházmegyék (Kalocsa, Zágráb) saját rituáléinak alapos összehasonlításából, a szűrőpróbaszerű ellenőrzés ebben a két esetben, a temetési és a János-napi borszentelési ordó esetében az általam az ellenőrzésbe bevont két kalocsai (1738, 1833) és két zágrábi (1729, 1796) rituáléban semmi lényeges eltérést az RS képviselte hagyománytól nem talált. Különösen fontos lehet a Patachich-féle 1738-as RC, amely egy tudatos egyházmegyes reformprogram részeként szerkesztett szerkönyvkiadás.

A továbbiakban föltétlenül ellenőrzendő még az RR újabb kiadásai által az RS újabb kiadásaira gyakorolt esetleges „interferencia” (megvizsgálendő, hogy az RS egy-egy fontosabb új kiadása idején az RR milyen kiadásai voltak forgalomban, és azok újításai, változtatásai mennyiben hathattak-hatottak az RS újabb változatainak szerkesztésére — az RS1907 előszava le is szögezi, hogy a szerkesztés során konzultáltak az RR-rel, de nem mondja meg, hogy melyik kiadással).

Bibliográfia

A) ELSŐDLEGES FORRÁSOK

α) TELEGDI MIKLÓS AGENDARIUSA

TA1583 | *Agendarius, liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati in diocesi et provincia Strigoniensi utuntur, quibus additæ sunt lingua vernacula piæ et catholicæ aliquot exhortationes ad eos, qui utuntur sacramentis et qui eorum administrationi intersunt, quorum omnium cathalogum versa pagella invenies.* Tirnaviæ, 1583 | 219 p., 20 cm

β) RITUALE ROMANUM

RR1614 | *Rituale Romanum, Pauli V. pontificis max(imi) iussu editum.* Romæ, ex typographia reverendæ Camerae Apostolicæ, 1614 | 236 p., 20 cm — a munkához az RR új kritiki kiadását használtam: *Rituale Romanum. Editio Princeps (1614). Edizione anastatica, Introduzione e Appendice a cura di* Manlio SODI — Juan Javier Flores ARCAS. Vatikánváros 2004.

RR1925 | *Rituale Romanum, Pauli V. pontifici max(imi) iussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque auctoritate s(anctissimi) d(omini) n(ostri) PII PAPÆ XI ad normam Codis Iuris Canonici accommodatum.* Romæ, editio iuxta typicam Vaticanam, 1925

RR1952 | *Rituale romanum Pauli V. pontifici max(imi) iussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque ad normam Codicis Iuris Canonici accomodatum s(anctissimi) d(omini) n(ostri) PII PAPÆ XII auctoritate ordinatum et auctum.* Romæ, typis polyglottis Vaticanis, 1952

γ) RITUALE STRIGONIENSE⁹¹

RS1625 | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorvm in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, iussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini PETRI PAZMANY, archiepiscopi Strigoniensis etc. nunc recenter editum.* Posenii, in aula archiepiscopali, 1625, 327 p., 4° | RMK. II. 439.

RS1656 | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, primum quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam cardinalis Petri Pazmany, archiepiscopi Strigoniensis etc., denuo vero illustrissimi ac reverendissimi principis GEORGII LIPPAY DE ZOMBOR, archiepiscopi Strigoniensis, Sedis Apostol(ica) legati nati, primatis Ungariæ etc. editum.* Tyrnaviæ, typis Academicis, excudebat Melchior Wenceslaus Schneckenhaus, 1656 | 299 + 27 p., 4° | RMK. II. 859.

RS1666 | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, primum quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam cardinalis Petri Pázmany, archiepiscopi Strigoniensis etc., denuo vero illustrissimi reverendissimi ac celsissimi principis GEORGII SZELEPCHENY, archiepiscopi Strigoniensis, Sedis Apostol(ica) legati nati, primatis Ungariæ etc. editum.* [Bécs v. Pottendorf], 1666 | 328 p., 4° | RMK. III. 2358/b.

91. Az RS kiadásainak áttekintéséhez és az adatok pontosításához hasznosítottuk a BÁRTH: *Esküvő keresztelő, avatás* (227–236) és a BÁRTH: *Benedikció és exorcizmus* (109–121) forrásjegyzékeit.

- RS1672** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, primum quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam cardinalis Petri Pázmány, archiepiscopi Strigoniensis editum, nunc vero denuo recusum auctoritate et sumptibus illustrissimi ac reverendissimi domini, domini FRANCISCI LEONHARDI SZEGEDI, episcopi Agriensis, comitatum Hevesiensis et utriusque Szőlök perpetui supremi comitis ac sac(ratissima) cæs(areæ) regiaeque maiestatis consilarii, pro succursu multiplicatarum sub eiusdem illustrissimi auspiciis, singulari Dei gratia parochiarum s(anctæ) Romanæ ecclesiae in Hungaria Superiori. Cassovia, excudebat Ericus Erich, 1672 | 246 p., 4° | RMK. II. 1292.*
- RS1682** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, primum quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam cardinalis Petri Pázmány, archiepiscopi Strigoniensis etc., denuo vero illustrissimi reverendissimi ac celsissimi principis GEORGII SZELEPCHENY, archiepiscopi Strigoniensis, Sedis Apostolicæ legati nati, primatis Ungariæ etc. editum. Tyrnaviæ, typis Academicis, excudebat Mathias Srnensky, 1682 | 298 p., 4° | RMK. II. 1512.*
- RS1692** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate celsissimi ac reverendissimi principis domini, domini GEORGII SZECHENY, archiepiscopi Strigoniensis etc. recusum. Tyrnaviæ, typis Academicis, per Joan. Adam Friedl., 1692 | 298 p., 4° | RMK. II. 1723.*
- RS1715** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate eminentissimi ac serenissimi s(anctæ) R(omanæ) e(cclesia) presbyteri cardinalis domini, domini CHRISTIANI AUGUSTI, nationis Germanicæ protectoris, archiepiscopi Strigoniensis et S(acri) R(omani) I(mperii) principis, ducis Saxoniae, Juliae, Cliviae, etc. etc. Tyrnaviæ, typis Academicis per Fridericum GALL, 1715 | 264 p., 20 cm*
- RS1745** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate celsissimi, ac reverendissimi S(acri) R(omani) I(mperii) principis, domini EMERICI e comitibus ESZTERHÁZY DE GALANTHA, archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, primatis regni Hung(ariæ) etc. etc. Tyrnaviæ, typis Academicis, 1745 | 320 p., 22 cm*
- RS1772** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate celsissimi, ac reverendissimi S(acri) R(omani) I(mperii) principis, domini EMERICI e comitibus ESZTERHÁZY DE GALANTHA, archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, primatis regni Hung(ariæ) etc. etc. Editio secunda, Tyrnaviæ, typis Collegii Academici Soc(ietatis) Jesu, 1772 | 320 + 28 p., 22 cm*
- RS1801** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate celsissimi, ac reverendissimi S(acri) R(omani) I(mperii) principis, domini EMERICI e comitibus ESZTERHÁZY DE GALANTHA, archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, primatis regni Hung(ariæ) etc. etc. Editio tertia, Budæ, sumptibus et typis Typographiæ Regiæ Universitatis Pesthiensis, 1801 | 320 + 28 p., 24 cm*
- RS1818** | *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate celsissimi, ac reverendissimi S(acri) R(omani) I(mperii) principis, domini EMERICI e comitibus ESZTERHÁZY DE GALANTHA, archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, primatis regni Hung(ariæ) etc. etc. Budæ, sumptibus et typis Typographiæ Regiæ Universitatis Pesthiensis, 1818 | 418 p., 24 cm*
- RS1858** | *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate eminentissimi ac reverendissimi sanctæ Romanæ ecclesiae tit(ulo) S(anctæ) Crucis in Ierusalem presbyteri cardinalis domini domini IOANNIS BAPT(ISTÆ) SCITOVSKY DE NAGY-KÉR archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, principis primatis regni Hungariæ etc. etc. Budæ, typis et sumptibus Typographiæ Cæsareo-Regiæ Universitatis Pestiensis, 1858 | 457 p., 24 cm*
- RS1859** | *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate eminentissimi ac reverendissimi sanctæ Romanæ ecclesiae tit(ulo) S(anctæ) Crucis in Ierusalem presbyteri cardinalis domini domini IOANNIS BAPT(ISTÆ) SCITOVSKY DE NAGY-KÉR archiepiscopi Strigoniensis, Sacræ Sedis Apostolicæ legati nati, principis primatis regni Hungariæ etc. etc. Budæ, typis et sumptibus Typographiæ Cæsareo-Regiæ Universitatis Pestiensis, 1859 | 457 p., 25 cm*

- RS1907** | *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, prius quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam Petri cardinalis Pázmán archiepiscopi Strigoniensis, dein sapius aliorum archiepiscoporum Strigoniensium editum, nunc vero iussu et auctoritate eminentissimi ac reverendissimi domini, domini CLAUDII FRANCISCI s(anctae) R(omanae) e(cclesiae) tit(ulo) S(ancti) Sylvestri et Martini in Monte presbyteri cardinalis VASZARY ordinis S. Benedicti, archiepiscopi Strigoniensis, inchyti Regni Hungariae principis primatis etc. etc. recognitum.* Strigonii, in cancellaria archiepiscopali, Ratisbonae, typis Friderici Pustet, S(anctae) Sedis Apost(olicae) et S(acrae) Rit(uum) Congr(egationis) Typogr(aphus), 1907 | 362 + 91 p., 23 cm
- RS1909** | *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, prius quidem iussu et auctoritate eminentissimi quondam Petri cardinalis Pázmán archiepiscopi Strigoniensis, dein sapius aliorum archiepiscoporum Strigoniensium editum, nunc vero iussu et auctoritate eminentissimi ac reverendissimi domini, domini CLAUDII FRANCISCI s(anctae) R(omanae) e(cclesiae) tit(ulo) S(ancti) Sylvestri et Martini in Monte presbyteri cardinalis VASZARY ordinis S. Benedicti, archiepiscopi Strigoniensis, inchyti Regni Hungariae principis primatis etc. etc. recognitum.* Ratisbonae, Romae, Neo Eboraci et Cincinnati, sumptibus et typis Friderici Pustet, S. Sedis Apost. et S. Rit. Congr. Typogr., 1907 | 488 + 122 p., 14 cm

δ) SZÁRMAZÉKOS MŰVEK A RITUALE STRIGONIENSE ALAPJÁN

- A balottak zsolozsmája a temetési gyászmisével és a temetési szertartással a Breviarium Romanumból, a Missale Romanumból és a Rituale Strigonienséből fordítva.* Szentlélek-szövetség, Budapest 1941³.
- Circumdederunt me. A római katolikus Anyaszentegyház temetési szertartása az esztergomi Rituale szerint.* Magyarázatokkal ellátta PANTOL Márton. Magyar Kórus, Budapest 1942. (Korális Füzetek 9)
- Gregorius PELTZMANN (szerk.): *Manuale sacerdotum pro visitatione, et provisione infirmorum, item supplicio afficiendorum, nec non sepultura mortuorum, idiomate Germanico concinnatum.* Pest 1863.
- Antonius PROKEIN (szerk.): *Rituale Romanum. Ordo sepeliendi adultos et parvulos. Provisio infirmorum et exequiarum ordo.* Nagyszombat 1948.
- RADLINSZKY András (szerk.): *Mennyei hangok. Oktató szertartásos, életrajzi és énekes imakönyv. Keresztény katolikus hívek használatára.* Boldini, Pest 1859.
- Rituale, azaz rendi és módgya a Kristus urunktól rendeltetett sacramentomoknak vagy szentségeknél az apostoli időtől fogva kiszolgáltatásának az római igaz vallás és tridentomi szent gyülekezet végzése szerint.* 88 lev., 4°, 18. sz.
- Rituale Romanum. De sacramento extremæ unctionis Enchiridion sacerdotum seu Modus providendi infirmos iuxta rituale Strigoniense.* Typ. Sauervein, Jaurini 1872
- Rituale Strigoniense pro sacris functionibus frequentius occurrentibus.* Buda 1858.
- Rituale Strigoniense pro sacris functionibus frequentius occurrentibus in usum diæcesis Jaurinensis.* Győr 1876.

ε) EGYHÁZMEGYÉS RITUÁLÉK⁹²

- RA1666** | *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini THOMÆ PALFFI ab Erdeőd, episcopi Agriensis etc. recensum.* [Pottendorf], apud Hieronymum Verdussen, 1666 | 328 p., 4° | RMK III. 2358a.

92. Az egyházmegyes rituálék kiadásainak áttekintéséhez és az adatok pontosításához hasznosítottuk a BÁRTH: *Esküvő keresztelő, avatás* (227–236) és a BÁRTH: *Benedikció és exorcizmus* (109–121) forrásjegyzékeit.

- RA1702** | *Rituale Agriense, sive formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus ad instar Ritualis Strigoniensis, auctoritate et sumptibus illustrissimi ac reverendissimi domini domini STEPHANI TELEKESY episcopi Agriensis, comitatum Hevesiensis et utriusque Szolnok perpetui supremi comitis, abbatis S(ancti) Aniani, episcopi et confessoris de Tiban ac Sacrae Casarea Regiaeque Maiestatis consilarii etc. pro succursu multiplicatarum sub eiusdem illustrissimi auspiciis singulari Dei gratia parochiarum sacrae Romanae ecclesiae in Hungaria Superiori anno Christi MDCCII de novo recusum.* Viennae Austriae, typis Ioann(is) van Ghelen sac(ratissimae) caes(areae) mai(estatis) aulae typographi Italici | 299 p., 4° | RMK. III. 4334.
- RA1768** | *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate excellentissimi illustrissimi ac reverendissimi domini, domini CAROLI e comitibus ESZTERHAZY de Galantha, perpetui in Frakno arcium et dominiorum Pápa, Ugod et Deveszer haereditarii domini, Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi Agriensis, incl(ytorum) comitatum Heves et Exterioris Szolnok articulanter unitorum supremi et perpetui comitis, utriusque s(acratissimae) caes(areae) et apost(olicae) regiae maiest(at)is status consil(iarii) actual(is) intimi etc. etc.* Agriae, typis scholae episcopalis, 1768 | 300 p., 22 cm
- RA1815** | *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate excellentissimi, illustrissimi ac reverendissimi domini STEPHANI e liberis baronibus FISCHER de Nagy-Szalatnya perpetui in Batskó, miseratione divina metropolitanae ecclesiae Agriensis archiepiscopi, s(acratissimae) c(aesareae) et r(egiae) a(postolicae) m(aiestatis) actualis intimi status etc. etc. excelsum consilium locumtenentiale regium Hungaricum consilarii etc. etc. comitatum Heves et exterioris Szolnok articulanter unitorum perpetui supremi comitis novis curis editum, emendatum et auctum.* Budae, typis Regiae Universitatis Pestinensis, 1815 | 595 p., 25 cm
- RC1738** | *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Colocensis et comprovincialium diocesium accommodata et utilibus additamentis aucta, auctoritate, opera et impensis reverendissimi p(raesulis) d(omini) GABRIELIS HERMANNI dominici miseratione divina metropolitanae Colocensis et Bacsensis canonice unitarum ecclesiarum archiepiscopi.* Budae, typis Veronicae Nottensteinin Viduae, 1738 | 384 p., 20 cm
- RC1798** | *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Colocensis et comprovincialium diocesium accommodata. Maiori elegantiorique typo pro commoditate senum impressum.* Budae, typis Regiae Universitatis Pestanae [!], 1798 | 400 p., 21 cm
- RC1833** | *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Colocensis et comprovincialium diocesium accommodata.* Budae, typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1833 | 376 p., 23 cm
- RC1838** | *Rituale Romano-Colocense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Colocensis et comprovincialium diocesium accommodata.* Budae, typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1838 | 376 p., 23 cm
- RJ1636** | *Rituale, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus pro diocesi Iaurinensi nunc recenter editum.* Viennae, typis Matthaei Formicae, in aula Coloniensi, 1636 | 312 p., 4° | RMK. III. 1511.
- RJ1666** | *Rituale Jaurinense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini GEORGII SZECHÉNY, episcopi Jaurinensis recusum.* [Pottendorf], apud Hieronymum Verdussen, 1666 | 328 p., 4° | RMK. III. 2358.
- RJ1687** | *Rituale Jaurinense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate eminentissimi ac reverendissimi cardinalis LEOPOLDI A' KOLONICZ, episcopi Jaurinensis editum.* Tyrnaviae, typis Academicis, excudebat Nicolaus Martius, 1687 | 298 p., 4° | RMK. II. 1625
- RJ1702** | *Rituale Jaurinense, sive formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesiae publicis functionibus ad instar Ritualis Strigoniensis.* Viennae Austriae, typis Joann(is) van Ghelen, sac(ratissimae) caes(areae) mai(estatis) aulae typographi Italici, 1702 | 299 p., 4° | RMK. III. 4335.

- RJ1731** | *Rituale Romano-Jaurinense, sive formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, iussu eminentissimi et reverendissimi domini PHILIPPI LUDOVICI Dei miseratione s(anctæ) R(omanæ) e(cclesiæ) tit(ulo) S(anctæ) Mariæ supra Minervam presbiteri cardinalis A SINZENDORE, episcopi Jaurinensi etc.* Jaurini, litteris Jos(eph) Ant(onii) Streibig, 1731 | 276 p., 4°
- RW1750** | *Rituale Romano-Weszprimiense, sive formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, iussu...* MARTINI BIRÓ DE PADÁNY... *episcopi Weszprimiensis.* Jaurini, Streibig, 1750 | 276 p., 4°
- RW1772** | *Rituale Weszprimiense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, iussu et auctoritate excellentissimi, illustrissimi ac reverendissimi domini Ignatii Koller de Nagymánya...* Tyrnaviæ, typis collegii acad(emici) soc(ietatis) Iesu, 1772 | 320 p., 4°
- RW1801** | *Rituale Weszprimiense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, iussu et auctoritate excellentissimi, illustrissimi ac reverendissimi domini domini JOSEPHI BAJZÁTH DE PÉSZAK, Dei et Apostolicæ Sedis gratia episcopi Weszprimiensis, insignis ordinis S(ancti) Stephani regis apostolici commendatoris, sacra casarea et regio apostolica maiestatis actualis intimi status consiliarii, nec non serenissima regina Hungariæ aula cancellarii.* Weszprimii, typis Michaelis Sammer, 1801 | 320 p., 4°
- RW1900** | *Rituale Romano-Veszprémiense a sanctissimo Domino Domino Leone p(a)p(a) XIII. pro usu Diocesis Veszprémiensis approbatum et iussu excellentissimi ac reverendissimi Domini Caroli L. B. Hornig, Dei et Apostolicæ Sedis gratia episcopi Veszprémiensis editum.* Veszprémi, 1900
- RZ1729** | *Rituale Zagradiense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris ecclesie publicis functionibus, auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Georgii Branyugh, Dei et Apostolicæ Sedis gratia episcopi Zagradiensis, abbati B(eatæ) Virginis Mariæ de Thopuszka, sacra casarea regiæque maiestatis consiliarii, comitatus de Berzencze supremi comitis etc. editum.* Zagrabia, typis Joannis Weitz, incltyi Regni Croatiae typographi, 1729. | 316 p.
- RZ1796** | *Rituale Romano-Zagradiense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum et ceteris ecclesie publicis functionibus rite obeundis observanda ac in usum Zagradiensis diæcesis [sic] accomodata et utilibus additamentis aucta, auctoritate et opera reverendissimi, illustrissimi ac excellentissimi domini Maximiliani Verhovacz, miseratione divina episcopi Zagradiensis, B(eatæ) M(ariæ) V(irginis) de Thopuszka abbatis, i(llu)strissimi comitatus de Berzencze supremi ac perpetui comitis, s(acra) c(asarea) et a(postolica) r(egiæ)que m(aiestatis) actualis intimi status consiliarii etc. etc. editum.* Zagrabia, typis consiliarii regii Antonii Novoszel, 1796 | 336 p.

ζ SZÁRMAZÉKOS MŰVEK AZ EGYHÁZMEGYÉS RITUÁLÉK ALAPJÁN

- Manuale liturgicum in usum venerabilis cleri almae diocesis Csanadiensis juxta rituale Colocense.* Szeged 1943.
- Rituale Romanum Pauli V. pontifici maximi iussu editum et a Benedicto XIV. auctum et castigatum, cui ad usum cleri provinciae Colocensis accedunt I. Rituum particularium et instructionum, II. Adbortationum et precum appendixes.* Typis Societatis Athenæum nuncupata. Budapestini 1888.

B) SZAKIRODALOM

- BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium 1. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából.* Szent István Társulat, Budapest 1977. [mek.niif.hu/04600/04656]
- BÁRTH Dániel: „Asszonyavatás”, *Ethnographia* CX (1999) 362–63
- BÁRTH Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon.* L'Harmattan — PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék. 2010.
- BÁRTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás.* MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport. Budapest 2005.

- BÁRTH Dániel: „Ritus absolventi ab excommunicatione. A kiközösítettek feloldozásának újkori rítuselemei”. Folyóiratcikk, közlés előtt, kéziratban.
- BÁRTH Dániel: „Szempontok a bérnalkozás történeti néprajzi vizsgálatához”, *Néprajzi Látóbatár* XVI (2007) 192–93.
- BÁRTH Dániel: „Szent Ágota kenyere”, in BARNÁ Gábor — MÓD László — SIMON András (szerk.): „*Szent ez a föld...*” *Néprajzi írások az Alföldről*. Szeged 2005, 85–93. [nti.btk.pte.hu/dogitamas/BHF_FILES/html/82Verebelyi/nepszokas/hivatkozott_szovegek/barth/06_bd_szent_agota_kenyere.html]
- BÁRTH Dániel: „Újjáépítés és reform. Egyházi törekvés a vallásos népelet újjászervezésére Patachich Gábor kalocsai érsek idején (1733–1745)”, *Vigilia* LXVII (2002) 9–16.
- BORSA Gedeon: „Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)”, *Magyar Könyvszemle*, XCII (1975) 201–207. [epa.oszk.hu/00000/00021/00292/pdf/MKSZ_EPA00021_1975_91_02_201-208.pdf]
- DANKÓ József: „Magyar szertartási régiségek”, *Uj Magyar Sion* III (1872) 255–56.
- DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest 2004.
- DOBSZAY László: „A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban”, in TÜSKÉS Gábor (szerk.): „*Mert ezt Isten hagyta.*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest 1986. 189–210.
- FEKETE Csaba (szerk., vál. és tan.): *Nagyszombati Agendarius: Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból. 1583, 1596*. Debreceni Egyetem Könyvtára, Debrecen 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11)
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A János-napi borszentelés”, in *Capitulum Laicorum Sancti Michaelis Archangeli* (blog) IV 2009. december 27. [capitulumlaiorum.blogspot.com/2009/12/janos-napi-borszenteles-szertartasa.html]
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A hagyományos római (tridenti) liturgia”, *Stáció. Vallási ismeretterjesztő magazin* V/6 (2010. december–2011. január) 8–9. [class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvaymiklosistvan/A%20hagyom%C3%A1nyos%20r%C3%B3mai%20%28%C3%BA%20tridenti%29%20liturgia.pdf]
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále”, in KOVÁCS Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2011.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A Pázmány-rituále”, in 375. *Történelem és Régészet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*. ELTE BTK, Budapest 2010, 33–34. [class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvaymiklosistvan/A%20P%C3%A1zm%C3%A1ny-ritu%C3%A1le.pdf]
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A római rítus változatai. Törvényességük és újjáéledésük”, in UÓ — TALMÁCSI József (szerk.): *XVI. Benedek pápa és a Szent Liturgia. Nemzetközi konferencia, Budapest, 2008. augusztus 21–24*. Szent István Társulat, Budapest 2011. 109–119. [class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvaymiklosistvan/A%20r%C3%B3mai%20r%C3%ADtus%20v%C3%A1ltozatai.pdf]
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Benedictio vini. A borszentelés szertartása az esztergomi rítus szerint*. Internetes szövegközlés, fordítással 2009. [gloria.tv/?media=43769]
- FÖLDVÁRY Miklós István: „Liturgikus könyvek”, in *Ars sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*, IV. fejezet. Szent István Társulat, Budapest 2010. [class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvaymiklosistvan/Liturgikus%20k%C3%B6nyvek.pdf]
- FÖLDVÁRY Miklós István: „The Use of Esztergom”, in DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almæ ecclesie Strigoniensis, impressum Nurenbergæ apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. IX–XV. [class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvaymiklosistvan/The%20use%20of%20Esztergom.pdf]

- FÜZES Ádám: „Külső vagy belső kényszer? Pázmány indítékai a római rítus bevezetésére”, *Magyar Egyházzene* XVIII (2010/2011) 225–37.
- KNIEWALD Károly: „Hartwick győri püspök Agenda pontificalisa”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 1–21. [epa.oszk.hu/00000/00021/00204/pdf/001-021.pdf]
- MISKEI Antal: „Eszterházy Károly egri püspök liturgikus könyve (1768)”, in *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Nova Series* XXXV (2008) 89–96. [tortenelem.ektf.hu/efolyoirat/05/miskei.htm]
- O’KANE, James: *Notes on the Rubrics of the Roman Ritual Regarding the Sacraments in General. Baptism, the Eucharist, and Extreme Unction*. Duffy, Dublin 1868².
- RAJNER Lajos: *A rituále-kérdés Magyarországon. Különlenyomat a »Religio«-ból*. Nagy S., Budapest 1901.
- RÁTH György: *Nyomatott szertartáskönyveink a Római Rituale behozataláig*. Hornyánszky, Budapest 1891.
- RIHMER Zoltán: „Édes Anna és az esztergomi rítus, avagy Veres András esete Dobszay Lászlóval”, in *Capitulum Laicorum Sancti Michaelis Archangeli* (blog), 2011. szeptember 9. [capitulumlaiorum.blogspot.com/2011/09/edes-anna-es-az-esztergomi-ritus.html]
- RMNY I. = BORSA Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok I. 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- VORAGINE, Jacobus de: *Legenda aurea*. Ford. Grüll Tibor. Helikon, Budapest 1990.
- ZSASSKOVSKY József — BARTALOS Gyula: *Az egri rituale kérdései. Általános szempontból tárgyalva és megvitatva*. Érseki Lyceum Könyvnyomdája, Eger 1892.

Függelék

A) EXSEQUIARUM ORDO⁹³

A következőkben az esztergomi temetkezési ordó szövegét közöljük, kritikai apparátussal. Alapszövegnek az RS1907 szövegét tekintettük — mert mint az összevetésből kiderül, nagyjából hűségesen őriz az esztergomi hagyományból annyit, amennyit már kezdetben is átvett, és ez a lefrissebb hivatalos formája ennek a temetési rítusnak —, a korábbi RS-kiadások és az összehasonlításához igénybe vett egyéb források (elsősorban: TA1583) attól való eltéréseit jegyzetben jelöljük. A szögletes zárójelek az RS1907 által (valószínűleg az RR újabb kiadásainak hatására) bevezetett szakasztagolást és -számozást mutatják. A keretezett részeknek nincsen előzményük a TA1583-ban.

[I. IN DOMO DEFUNCTI]⁹⁴

[1.] *Constituto tempore, quo corpus ad cœmeterium vel ecclesiam deferendum est, ex ecclesia parochiali vel alia iuxta loci consuetudinem parochus vel alius sacerdos indutus superpelliceo et stola nigra vel etiam pluviali eiusdem coloris, clerico vel aliquo præferente crucem et alio aquam benedictam cum aspersorio portante, ad domum defuncti una cum aliis procedit.*⁹⁵

Postquam illuc pervenerit, intortitia vel cerei distribuuntur et accenduntur.

[2.] *Interim parochus vel alius sacerdos incipit:*

Orémus pro fidelibus defunctis.

*Chorus prosequitur:*⁹⁶

Réquiem æternam dona ei, Dómine, et lux perpétua luceat eis.

[3.] *Postea inchoatur absolute Invitatorium:*⁹⁷

*Circumdedérunt me gémitus mortis: * dolóres inferni circumdedérunt me.*

Cum psalmo 94:

Veníte exultémus Dómino, iubilémus Deo salutári nostro. Præoccupémus fáciem eius in confessione, et in psalmis iubilémus ei.

*Circumdedérunt.*⁹⁸

93. TA1583: *Ordo sepeliendi mortuos.*

94. Az alfejezetekre osztás és a mozzanatok pontokra tagolása, valamint számozása: RS1907 (az utóbbi az RR nyomán, az előbbi az RS1907 saját találmánya, teljesen az esztergomi hagyományhoz igazodik; az RR egyedül az abszolúciót tiszteli meg külön alfejezettel: *Absolutio supra defunctum*).

95. TA1583: *Postquam clerus cum processione ad domum, in qua corpus defuncti iacet, pervenerit, parochus vel alius sacerdos incipia(t).*

96. TA1583: *Et chorus prosequatur.* | Az antifónát csak incipittel közli: *Requiem æternam etc.*

97. TA1583: *Canteturque primus nocturnus matutini, ex officio pro defunctis.* | A breviáriumhoz utal tehát, nem közli a nokturnus szövegét.

98. Az RS1715 és az RS1772 végig kiírta a visszatérő antifóna szövegét, minden alkalommal.

Quóniam Deus magnus Dóminus, et Rex magnus super omnes Deos. Quóniam non repellet Dóminus plebem suam, quia in manu eius sunt omnes fines terræ et altitúdes móntium ipse cónspicit.

Dolóres.

Quóniam ipsíus est mare, et ipse fecit illud, et áridam fundavérunt manus eius: veníte adorémus, et procidámus ante Deum. Plorémus coram Dómino, qui fecit nos, quia ipse est Dóminus Deus noster, nos autem pópulus eius et oves pascuæ eius.

Circumdedérunt.

Hódie si vocem eius audiéritis: nolíte obduráre corda vestra; sicut in exarbecatióne secúndum diem tentatiónis in desérto: ubi tentavérunt me patres vestri, probavérunt et vidérunt ópera mea.

Dolóres.

Quadragínta annis próximus fui generatióni huic et dixi, semper hi errant corde: ipsi vero non cognovérunt vias meas, quibus jurávi in ira mea, si introíbunt in réquiem meam.

Circumdedérunt.

Réquiem ætérnam dona ei, Dómine: et lux perpétua lúceat ei.

Dolóres.

Circumdedérunt.

[4.] Quo finito sacerdos incipit antiphonam.⁹⁹

Absólve, Dómine.

*Canticum Zachariæ. (Lucæ 1.)*¹⁰⁰

Benedíctus Dóminus Deus Israël: * quia visitávit et fecit redemptionem plebis suæ. Et eréxit cornu salutis nobis, * in domo David púeri sui.

Sicut locútus est per os sanctórum, * qui a sæculo sunt, prophetárum eius.

Salútem ex inimícis nostris, * et de manu ómnium, qui odérunt nos.

Ad faciéndam misericórdiam cum pátribus nostris, * et memorári testaménti sui sancti.

Iusiurándum, quod iurávit ad Abraham patrem nostrum, * datúrum se nobis.

Ut sine timóre, de manu inimicórum nostrórum liberáti, * serviámus illi.

In sanctitáte et iustítia coram ipso: * ómnibus diébus nostris.

Et tu, puer, prophéta Altíssimi vocáberis: præibis enim ante fáciem Dómini paráre vias eius.

Ad dandam sciéntiam salutis plebi eius: * in remissionem peccatórum eórum.

Per víscera misericórdiæ Dei nostri, * in quibus visitávit nos óriens ex alto.

Illumináre his, qui in ténebris et in umbra mortis sedent, * ad dirigéndo pedes nostros in viam pacis.

Réquiem ætérnam.

*Antiphona.*¹⁰¹

99. **quo...**antiphonam TA1583: *Quo finito subiungatur antiphona:* Absolve, Domine etc. **finito** RS1715, RS1772: *decantato.*

100. TA1583: *Et canticum:* Benedictus Dominus Deus Israël etc.

101. TA1583: *Finito cantico repetatur antiphona, et dicantur preces:* A porta inferi etc.

Absolve, Dómine ánimam fámuli tui (fámulae tuæ) ab omni vínculo delictórum, ut in resurrectionis glória inter sanctos tuos resuscitátus (-a) respíret.

[5.] Dum cantatur antiphona, sacerdos accipit incensum de navicula, et imponit in thuribulum, cantor autem cum choro dicit:¹⁰²

Kýrie, eléison! Christe, eléison! Kýrie, eléison!

[6.] Mox sacerdos subiungit alta voce:¹⁰³

Pater noster,

et secreto dicitur ab omnibus; et ipse interim circumiens feretrum aspergit ac respective incensat corpus defuncti. Postea alta voce dicit:¹⁰⁴

℣. Et ne nos indúcas in tentatiónem.¹⁰⁵

℟. Sed líbera nos a malo.

℣. A porta ínferi.

℟. Erue, Dómine, ánimam eius.

℣. Credo vidére bona Dómini.

℟. In terra víventium.

℣. Ne tradas béstiis animas confiténtes tibi.

℟. Et ánimas paúperum tuórum ne obliviscáris in finem.

℣. Dómine, Iesu Christe, miserére ei.

℟. Christe, parce ei.

℣. Dómine, exaúdi oratiónem meam.

℟. Et clamor meus ad te véniat.

℣. Dóminus vobiscum.

℟. Et cum spiritu tuo.

Oratio: Orémus!

Pro defuncto episcopo vel sacerdote:¹⁰⁶

Deus, qui inter apostólicos sacerdotés fámulum tuum **N.** pontificáli (sacerdotáli) fecísti dignitáte vigére: præsta, quæsumus, ut eórum quoque perpétuo aggregetur consórtio. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.¹⁰⁷

102. RS1715, RS1772: *Postea sacerdos dicit.*

103. Csak RS1907.

104. et...**dicit** RS1715, RS1772: *Secreto.*

105. RS1715, RS1772: *(quod clare dicitur).*

106. TA1583: *Et si defunctus est sacerdos. Oratio:* Deus qui es tuorum gloria sacerdotum etc. *Et:* Fidelium, Deus etc. | A TA1583 tehát nem közöl főpapi orációt, a sima papit kicsit más szöveggel (*Deus, qui es tuorum gloria sacerdotum*), aztán a másutt ismeretlen *Fidelium, Deus*-orációt, majd áttér a laikusokra. Az RS1715, RS1772 még kettébontott orációt közöl, az elsőt *pro archiepiscopo defuncto*, a másodikat *pro defuncto episcopo* – a különbség mindösszesen annyi, hogy az előbbi az elhunyra a *famulum tuum N. archiepiscopum* formulával hivatkozik, az utóbbi pedig simán a *famulum tuum N.* formulával.

107. RS1715, RS1772: *Si fuerint plures, dicatur in numero plurali.* | A következőkben az RS1715 három, az RS1772 két további változatot fűz hozzá arra az esetre, ha az elhunyt 1) bíboros püspök, 2) bíboros diakónus (az RS1715 még közöl egy változatot arra az esetre, ha az elhunyt bíboros presbiter, ezt az RS1772 érdekes módon már elhagyja).

*Alia pro defuncto sacerdote:*¹⁰⁸

Deus, tuórum glória sacerdotum, præsta, quæsumus, ut ánima fámuli tui **N.** sacerdotis in tuórum fúlgeat luce sanctorum. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

*Vel oratio:*¹⁰⁹

Præsta, quæsumus, ut ánima fámuli tui **N.** sacerdotis, quem in hoc sæculo commorantem sacris munéribus decorásti, in cælesti sede gloriósa semper exsúttet. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

*Pro uno defuncto:*¹¹⁰

Incĺna, Dómine, aurem tuam ad preces nostras, quibus misericórdiam tuam supplices deprecámur: ut ánimam fámuli tui **N.**, quam de hoc sæculo migráre iussísti, in pacis ac lucis regióne constítuas, et sanctorum tuórum iúbeas esse consórtem. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

Pro una defuncta:

Quæsumus, Dómine, pro tua pietáte miserére ánimæ fámulæ tuæ **N.**, et a contágiis mortalitátis exútam in æternæ salviónis partem restítue. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

[7.] *Post orationem cantatur antiphona:*¹¹¹

Míchæl præpósitus paradisi, quem honoríficant angelórum cives.

℣. Stetit ángelus iuxta aram templi.

℟. Habens thuribulum aúreum in manu sua.

Orémus!

Deus, qui miro órdine angelórum ministéria hominúmque dispénsas: concéde propítius; ut a quibus tibi ministrántibus in cælo semper assístitur, ab his in terra vita nostra muniátur. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.¹¹²

RS1715, RS1772: *Pro episcopo cardinali defuncto dicitur:* famulum tuum **N.** episcopum cardinalem pontificali fecisti dignitate etc.

RS1715: *Pro presbytero cardinali dicitur:* famulum tuum **N.** presbyterum cardinalem sacerdotali fecisti etc.

RS1715, RS1772: *Pro diacono autem cardinali dicitur oratio:* Inclina, Domine etc. *quæ habetur paulo infra, hoc modo:* ut animam famuli **N.** diaconi cardinalis, quam de hoc sæculo etc. | A bíboros diakónusért szóló könyörgés érdekessége, hogy egyedül az nem a papokért szólót variálja, hanem a *pro uno defuncto* szövegét. Az RS1907 már csak egy összevont könyörgést közöl arra az esetre, ha az elhunyt pap, lásd fent.

108. **Alia...sacerdote** RS1715, RS1772 *pro defuncto sacerdote.*

109. Csak RS1907.

110. TA1583: *Si autem laicus fuerit. Oratio:* Inclina, Domine etc. *Et:* Fidelium etc.

111. TA1583: *His addatur suffragium de angelis:* Michaël præpositus paradisi etc. *cum suo versiculo et oratione.* | **Post orationem cantatur** RS1715, RS1772: *Post orationem pro defunctis cantatur.*

[II. PROCESSIO AD ECCLESIAM]

[8.] Mox ordinatur processio, et pueris ac scholaribus præcedentibus sequuntur tribus, deinde confraternitates, tandem regulares, si adsint,¹¹³ quos sequitur postea clerus sæcularis per ordinem: binique procedunt prælata cruce, parochus præcedente feretrum cum luminibus.¹¹⁴

In processione devote cantatur responsorium *Libera me, Dómine ut infra*,¹¹⁵ vel psalmus 50. *Miserére usque ad ecclesiam vel cæmeterium*.¹¹⁶

Psalmus 50:

Miserére mei, Deus, * secúndum magnam misericórdiam tuam.

Et secúndum multitudínem miseratiónum tuárum, * dele iniquitátem meam.

Amplius lava me ab iniquitáte mea: * et a peccáto meo munda me.

Quóniam iniquitátem meam ego cognóscó: * et peccátum meum contra me est semper.

Tibi soli peccávi, et malum coram te feci: * ut iustificéris in sermónibus tuis, et vincas cum iudicáris.

Ecce enim, in iniquitatibus concéptus sum: * et in peccátis concépit me mater mea.

Ecce enim, veritátem dilexísti: * incérta et occúlta sapiéntiæ tuæ manifestásti mihi.

Aspérges me hyssópo, et mundábor: * lavábis me, et super nivem dealbábor.

Audítui meo dabis gáudium et lætítiam: * et exsultábunt ossa humiliáta.

Avérte fáciem tuam a peccátis meis: * et omnes iniquitátes meas dele.

Cor mundum crea in me, Deus: * et spíritum rectum ínnova in viscéribus meis.

Ne proíicias me a fácie tua: * et Spíritum Sanctum tuum ne áuferas a me.

Redde mihi lætítiam salutáris tui: * et spírítu principáli confirma me.

Docébo iníquos vias tuas: * et ímpii ad te converténtur.

Líbera me de sanguínibus, Deus, Deus salutis meæ: * et exsultábit lingua mea iustítiam tuam.

Dómine, lábia mea apéries: * et os meum annuntiábit laudem tuam.

Quóniam si volúisses sacrificium, dedíssem útique: * holocáustis non delectáberis.

Sacrificium Deo spíritus contribulátus: * cor contrítum, et humiliátum, Deus, non despícies.

Benigne fac, Dómine, in bona voluntáte tua Sion: * ut ædificéntur muri Ierúsalem.

Tunc acceptábis sacrificium iustítiae, oblatiões, et holocáusta: * tunc impónent super altáre tuum vítulos.

112. TA1583: *Postremo dicatur*: Requiem æternam. *R̄*. Et lux perpetua etc. *Et concludatur sic*: Requiescat in pace. Amen. *Quæ omnia habentur in Breviario*. [...] *Quibus finitis aspergat sacerdos defunctum aqua benedicta, et thurificet*.

113. RS1715, RS1772: *adsunt*.

114. TA1583: *Moxque præcedente processione portetur defunctus ad templum, choro cantante responsorium*: Libera me, Domine etc. | RS1715, RS1772: *Parochus vero vel sacerdos, priusquam efferatur cadaver, aspergit illud aqua benedicta, et si aderit thuribulum, thurificat*.

115. **ut infra** RS1907.

116. Az RS1715, RS1772 itt közli a *Libera me, Dómine* szövegét, lejjebb, az ismétlődéskor ide utal, tehát pont fordítva, mint az RS1907.

Réquiem ætérnam dona eis, Dómine: * et lux perpétua lúceat eis.

[III. IN ECCLESIA]

[9.] Si missa erit pro defuncto celebranda¹¹⁷ (feretro in medio ecclesia¹¹⁸ deposito, ita, ut defuncti pedes, si fuerit laicus, sint versus altare maius; si vero fuerit sacerdos, ut dictum est, caput sit versus ipsum altare), statim sacerdos cum ministris paratur ad celebrandam missam pro defunctis.¹¹⁹

[10.] Finita missa sacerdos, deposita casula seu planeta et manipulo, accipit pluviale nigri coloris; et subdiaconus accipit crucem, et accedit ad feretrum, et se sistit ad caput defuncti cum cruce, medius inter duos acolythos vel ceroferarios cum candelis accensis; diacono et aliis ministris illi assistantibus cum thuribulo et navicula incensi, item cum vase aquæ benedictæ et aspersorio, et acolytho seu clerico tenente librum Ritualem, absolute dicit sequentem orationem:

[11.] Non intres in iudícium cum servo tuo (fámula tua), Dómine, quia nullus apud te iustificábitur homo, nisi per te ómnium peccatórum ei tribuátur remíssio. Non ergo eum (eam), quæsumus, tua iudiciális senténtia premat, quem (quam) tibi vera supplicatio fidei Christiánæ comméndat, sed grátia tua illi succurrénte, mereátur evádere iudícium uliónis, qui (quæ) dum víveret, insignítus (insigníta) est signáculo Sanctæ Trinitátis. Qui vivis et regnas in sácula sæculórum.

℞. Amen.

[12.] Deinde cantatur sequens responsorium:¹²⁰

Líbera me, Dómine, de morte ætérna, in die illa treménda:

* Quando cœli movénda sunt et terra.

** Dum véneris iudicáre sáculum per ignem.

℣. Tremens factus sum ego, et timeo, dum discússio vénerit, atque ventúra ira.

* Quando cœli movénda sunt et terra.

℣. Dies illa, dies iræ, calamitátis et miséria, dies magna et amára valde.

** Dum véneris iudicáre sáculum per ignem.

℣. Réquiem ætérnam dona ei, Dómine: et lux perpétua lúceat ei.

Repetitur Líbera me usque ad ℣. Tremens.

[13.] Finito responsorio cantatur:¹²¹

Kýrie, eléison! Christe, eléison! Kýrie, eléison!

[14.] Interim sacerdos incensum in thuribulum imponit, et subiungit alta voce:¹²² Pater noster, et secreto dicitur ab omnibus; et ipse interim accipit a diacono vel acolytho aspersorium aquæ benedictæ; et ministris utrinque fimbrias pluvialis levantibus, circumiens feretrum (si transit ante Sanctissimum Sacramentum, genuflectit), aspergit corpus defuncti: deinde reversus ad locum suum, accipit thuribu-

117. RS1715, RS1772: *cantanda*.

118. RS1715, RS1772: *templi*.

119. TA1583: *Quo postquam perventum fuerit, deponatur corpus in medio templi et cantetur missa pro defunctis*.

120. RS1715, RS1772: *Deinde incipit responsorium: Líbera me, Dómine etc. ut supra*.

121. RS1715, RS1772: *Quod dum a choro cantatur, sacerdos, acolytho seu diacono ministrante, accipit incensum de navicula, et ponit in thuribulum, et finito responsorio dicit:*

122. RS1715, RS1772: *Mox sacerdos subiungit alta voce:*

lum: et eodem modo circumit feretrum, et corpus incensat, ut asperserat. Postea reddito thuribulo ei, a quo acceperat, stans in loco suo, acolytho vel¹²³ alio ministro tenente librum apertum ante se, dicit:

℣. Et ne nos indúcas in tentatiónem.

℞. Sed líbera nos a malo.

℣. A porta ínferi.

℞. Erue, Dómine, ánimam eius.

℣. Requíescat in pace.

℞. Amen.

℣. Dómine, exaúdi oratiónem meam.

℞. Et clamor meus ad te véniat.

℣. Dóminus vobíscum.

℞. Et cum spírítu tuo.

Orémus!

Deus, cui próprium est miseréri semper, et párcere, te súpplíces exorámus pro ánima fámuli tui (fámulæ tuæ) **N.**, quam hódie de hoc sáculo migráre iussísti: ut non tradas eam in smanus inimíci, neque obliviscáris in finem: sed iúbeas eam a sanctis angeli súscipi, et ad pátriam Paradísi perdúci; ut, quia in te sperávit et crédidit, non pœnas inférni sustíneat, sed gaúdia sempitérna possídeat. Per Christum Dóminum nostrum.

℞. Amen.

Si defunctus fuerit episcopus vel sacerdos,¹²⁴ in oratione dicatur: pro ánima fámuli tui **N.** epíscopi vel sacerdotís,¹²⁵ quam hódie etc.

[IV. PROCESSIO AD SEPULCHRUM]

[15.] Finita oratione corpus defertur ad sepulchrum. Et dum portatur, in processione devote cantatur **Líbera me** etc. vel **Miserére** ut supra. Quando autem perventum fuerit ad cœmeterium, in ingressu ad illud chorus cantat antiphonam:¹²⁶

In paradísium dedúcant te angeli: et cum Lázaro quondam páupere vitam hábeas sempitérnam.

Dein psalmum:¹²⁷ **De** profúndis, post quemlibet versum repetendo antiphonam: **In Paradísum** etc.

Psalmus 129.¹²⁸

123. RS1715: *seu*.

124. **episcopus**...**sacerdos** RS1715, RS1772: archiepiscopus vel episcopus ver sacerdos.

125. **episcopi**...**sacerdotis** RS1715, RS1772: archiepiscopi vel episcopi ver sacerdotis.

126. TA1583: *Post missam cantetur antiphona: In Paradisum deducant te angeli, cum psalmo De profundis. Et interim corpus deponatur in sepulchrum, aspergatur aqua benedicta et thurificetur.*

RS1715, RS1772: *Finita oratione corpus defertur ad sepulchrum. Et dum portatur, chorus cantat:*

127. RS1715, RS1772: *Cum psalmo:*

128. RS1772: *126* [nyilvánvaló sajtóhiba]. | Az RS1715, RS1772 minden zsoltárvers után kiírja, rövidítve az *In Paradisum*-antifónát.

De profundis clamávi ad te, Dómine: * Dómine, exáudi vocem meam.
 Fiant aures tuæ intendéntes * in vocem deprecationis meæ.
 Si iniquitátes observáveris, Dómine, * Dómine, quis sustinébit?
 Quia apud te propitiátio est, * et propter legem tuam sustínui te, Dómine.
 Sustínuit ánima mea in verbo eius: * sperávit ánima mea in Dómino.
 A custódia matutína usque ad noctem, * speret Israël in Dómino.
 Quia apud Dóminum misericórdia, * et copiósa apud eum redemptio.
 Et ipse rédimet Israël, * ex ómnibus iniquitátibus eius.
 Réquiem ætérrnam.¹²⁹

[V. APUD SEPULCHRUM]

[16.] Postquam ad sepulchrum perventum fuerit, si cœmeterium non sit benedictum, sacerdos ante Kýrie, eléison sepulchrum benedicat, dicens:¹³⁰

Orémus!

Deus, cuius miseratióne animæ fidélium requiészunt, hunc túmulum benedícere dignáre, eíque angelum tuum sanctum députa custódem: et quorum córpora hic sepeliúntur, ánimas eórum ab ómnibus absólve vínculis delictórum, ut in te semper cum sanctis tuis sine fine læténtur. Per Christum Dóminum nostrum.

R̄. Amen.¹³¹

[17.] Deinde dicitur:¹³²

Kýrie, eléison! Christe, eléison! Kýrie, eléison! Pater noster, secreto.¹³³

Interim sacerdos aspergit tumulum et corpus defuncti et si adfuerit thuribulum, thurificat.¹³⁴

V̄. Et ne nos indúcas in tentatiónem.

R̄. Sed líbera nos a malo.¹³⁵

V̄. A porta ínferi.¹³⁶

R̄. Erue, Dómine, ánimam eius.

V̄. Credo vidére bona Dómini.

R̄. In terra vivéntium.

V̄. Ne tradas béstiis ánimas confiténtes tibi.

R̄. Et ánimas paúperum tuórum ne obliviscáris in finem.

129. Az RS1715, RS1772 kírja, nem rövidíti.

130. Csak RS1907.

131. Csak RS1907.

132. RS1715, RS1772: *Quando dicitur officium defunctorum, vel unus saltem nocturnus, aut non cantatur missa pro defuncto, neque habetur concio, tunc statim sit progressus ad sepulchrum: et corpore defuncti aqua benedicta asperso, cantatur: In Paradisum, cum psalmo: De profundis etc. Quibus decantatis, dicitur:*

133. **Pater...** secreto: Pater noster etc.

134. Csak RS1907.

135. RS1715, RS1772: Et ne nos inducas in tentationem etc.

136. TA1583: *Demum sacerdos cantet preces: A porta inferi etc. cum orationibus, ut supra.*

RS1715, RS1772: *A porta inferi etc. cum reliquis versiculis et orationibus, eodem ordine, quo ante domum defuncti, usque ad orationem: Deus, qui miro ordine etc.*

℣. Dómine, Iesu Christe, miserére ei.

℟. Christe, parce ei.

℣. Dómine, exaúdi oratióem meam.

℟. Et clamor meus ad te véniat.

℣. Dóminus vobíscum.

℟. Et cum spírítu tuo.

Orémus!

Pro defuncto episcopo vel sacerdote oratio:

Deus, qui inter apostólicos sacerdotés fámulum tuum **N.** pontificáli (sacerdotáli) fecísti dignitáte vigére: præsta, quæsumus, ut eórum quoque perpétuo aggregétur consórtio. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

Alia pro defuncto sacerdote oratio:

Deus, tuórum gloria sacerdotum, præsta, quæsumus, ut ánima fámuli tui **N.** sacerdotís in tuórum fúlgeat luce sanctórum. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

Pro uno defuncto oratio:

Inclína, Dómine, aurem tuam ad preces nostras, quibus misericórdiam tuam súpplices deprecámur: ut ánimam fámuli tui **N.**, quam de hoc sáeculo migráre iussísti, in pacis ac lucis regióne constítuas, et sanctórum tuórum iúbeas esse consórtem. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

Pro una defuncta oratio:

Quæsumus, Dómine, pro tu pietáte miserére ánimæ fámulæ tuæ **N.**, et a contágiis mortalitátis exútam in æternæ salvatiónis partem restítue. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

*Oratione finita, dicatur:*¹³⁷

℣. Réquiem æternam dona ei, Dómine.

℟. Et lux perpétua lúceat ei.

℣. Requiéscat in pace.

℟. Amen.¹³⁸

137. RS1715, RS1772: *Qua oratione finita, dicatur:*

138. RS1715, RS1772: *Deinde a sepultura in ecclesia vel in sacristiam revertentes dicant sine cantu antiphonam: Si iniquitates cum psalmo De profundis etc. Requiem æternam dona eis Domine etc. Quibus finitis recedit clerus.*

Quod si corpus tunc ad sepulturam non deferatur: omisso In Paradisum fiat officium, ut sequitur, antiphona: Ego sum resurrectio, canticum: Benedictus Dominus Deus Israël etc., ut supra.

Quo decantato repetitur antiphona: Ego sum resurrectio et vita, qui credit in me, etiamsi mortuus fuerit, vivet: et omnis, qui vivit, et credit in me, non morietur in æternum.

Postea sacerdos dicit: Kyrie, eleison! Christe, eleison! Kyrie, eleison! Pater noster etc. Interim corpus aspergit. ℣. Et ne nos inducas in tentationem. ℟. Sed libera nos a malo. ℣. A porta inferi. ℟. Erue, Domine, animam eius. ℣. Requiéscat in pace. ℟. Amen. ℣. Domine, exaudi orationem meam. ℟. Et clamor meus ad te veniat. ℣. Dominus vobiscum. ℟. Et cum spiritu tuo.

Ánima eius et ánimæ ómnium fidélium defunctorum per misericórdiam Dei requiescant in pace.

℞. Amen.¹³⁹

EXHORTATIO AD EOS, QUI FUNERI INTERSUNT¹⁴⁰

Látom, szerelmes atyámfiái, hogy ez mi megholt felebarátunknak temetésére sokan gyűltetek ide, s dicsérem is. Mert az Szentírás is dicséri Tóbiást érette, hogy halottakat temettet (Thob. 1:2). De nem elég ittlennetek, hanem arra is gondot kell viselnetek, hogy a ti ittlétekteknek valami hasznát vegyétek. Hasznos ugyan csak az is, hogy itt vagytok, mivel hogy a halottaknak temetése a keresztényi kegyességnek avagy istenességnek tiszte, melynek ígérete vagyon, azt írja Szent Pál, mind e jelenvaló, s mind jövő életnek javai felől (1Tim. 4). De mostan nem afféle haszonról szólok, hanem a tanulásról, melyet ez halottnak látásából kell vennetek. Hogy midőn szemetek előtt forog az holt embernek teste, megemlékezzetek róla, hogy nektek is meg kell halnotok. Óránként igyekezzetek rajta, hogy az halál titeket készen találjon.

Meg kell, mondám, halnotok. Mert bizonydolog ez, hogy valaki e világra születik, mindennek megint a halál által ki kell e világból menni. Egy törvény, egy dekrétum és egy végezés származott ki a Szentháromságnak tanácsából a teljes emberi nemzetre, mely előtt senki el nem mehet, senki attól meg nem olthatja magát, senki azt meg nem változtathatja. Melyik az a végezés? El vagyon végezve, úgymond Szent Pál, hogy minden embernek egyszer meg kell halni. Sem pápa, sem császár, sem király, sem fejedelem, sem püspök, sem pap, sem barát, sem gróf, sem úr, sem nemes, sem nemtelen, sem tudós, sem tudatlan, sem gazdag, sem szegény, sem vén, sem ifjú, sem férfi, sem asszonyember, sem kicsiny, sem nagy, sehol senki e világon azt el nem kerülheti, sem által nem hághatja, hanem mindennek reá kell menni. Egyéb nem lehet benne, vagy akarjuk, vagy nem, mindnyájan meg kell halnunk.

Oremus! Fac, quæsumus, Domine, hanc cum servo tuo defuncto (famula tua defuncta) misericordiam, ut factorum suorum in pœnis non recipiat vicem, qui (quæ) tuam in votis tenuit voluntatem: ut sicut hic eum (eam) vera fides iunxit fidelium turmis, ita illic eum (eam) tua miseratio societ angelicis choris: Per Christum Dominum nostrum. ℞. Amen.

℣. Requiem æternam dona ei, Domine. ℞. Et lux perpetua luceat ei. ℣. Requiescat in pace. ℞. Amen.

139. Csak RS1907.

RS1715, RS1772: *Quoniam opportunum est, in die depositionis defuncti, dicatur officium mortuorum cum tribus nocturnis et laudibus: vel si totum dici non posset, dicatur saltem unum nocturnum cum laudibus.*

Missæ vero, si hora fuerit congruens, præsentem corpore non omittatur: nisi aliqua magna diei solemnitas, aut aliqua necessitas aliter suadeat. Post missam vero fiat ut supra.

Si officium fuerit pro pluribus defunctis, oratio et versus dicatur in numero plurali. Si fuerit mulier, in genere feminino: [sic] si fuerit sacerdos vel episcopus in oratione exprimitur nomen dignitatis etc.

140. Csak TA1583: *Sepulto corpore vel priusquam illud in sepulchrum deferatur, parochus vel aliquis alius e numero cleri poterit populum sequenti aut simili exhortatione alloqui.*

Mikor eljő az óra, sem könyörgéssel, sem ajándékkal, sem sírással a halált meg nem engesztelhetjük. Nem vehetjük őelőle mássá ügyünket, nem választhatunk más bírót magunknak, ki örvény szerént lássa meg, ideje-e immár innét kimennünk, vagy nem. Sem törtül, sem paizstul, sem kopjátul, sem puskátul, sem egyéb nemű fegyvertül a halál nem fél. Sem erős kővárba, sem erdőbe, sem bokorba, sem hegyen, sem völgyön, sem házunknál, sem egyebütt őelőtte el nem rejtezhünk. Seminemű mester-séggel, semminemű bölcsességgel, semminemű álnoksággal a haláltol meg nem menekhetünk. El vagyon végezve, hogy minden embernek meg kell egyszer halni.

Mint mondjunk tehát? Minek nevezzük a mi életünket e földön? Azt írja Szent Jakab (Iac. 4), hogy olyan, mint a pára, mely kevés ideig látszik, és annak utána elenyészik. A közönséges példabeszédben pediglen hasonlítatik az emberi élet a buborékhoz, mely valamennyi ideig igen mártogatja magát a vízen, de nem sokat tart, mert csak egy kis szalmaszálba ütközzék is, ottan megszakad, és semmivé lesz. Oly hamar elmúlik, a bölcsnek mondásaként (Sap. 5) evilági életünk minden testi javával egyetembe, mint az árnyék, mint az hamar futó postakövet, mint a vízen lábbó,¹⁴¹ és mint az égen röpdülő madár.

A mezei virág igen szép, de nem sokáig marad, hanem csakhamar megfonnyad, elszárad és elhull. Nem különben vagyon nekünk is e földön dolgunk. Azért beszélget imígyen szent Jób (Iob 14). Az asszonyiállattal született ember, kevés ideig élhet. Sok nyavalyával megtelik, és mint egy virág, kinevekedik, de hamar megromol, és úgy múlik el, mint egy árnyék, és soha azon állapotban meg nem marad. Kiálts (úgymond Ésaiás), és mondék (Esa. 40). Mit kiáltsak? Minden test széna, és annak minden dicsősége olyan, mint a mezei virág. Mindezek azt bizonyítják, hogy nem csak halandó, hanem rövid is a mi életünk e földön. Azt sem tudjuk, mely órába ki kell innét mennünk.

Annakokáért senki hosszú életet magának ne ígérjen, és e jelenvaló rövid életébe reménységét ne vesse. Ugyanis aki elhiszi magában, hogy sokat él, és evilági életnek javában bízik, azt az Írás bolondnak nevezi. Tudjatok, mert olvastátok, avagy csak hallottátok, minemű példabeszédet szóla Krisztus Szent Lukácsnál (Luc 12).

Vala úgymond egy néminemű gazdag ember, kinek szántó földje bőségesen teremtet¹⁴² vala, és magában gondolkodik vala, mondván: „Meggyek?”¹⁴³ Mert nincsen hová beraknom gabonámat.” És monda: „Ezt mívelem. Letöröm csűreimet, és nagyobbakat építek, és oda gyűjtöm be minden gabonámat és javaimat, és ezt mondom az én lelkeimnek. Lelkem, sok esztendőre tett javaid vannak, nyugodjál, egyél, igyál, örvendezz.” Az Isten pedig monda neki: „Te bolond, ez éjjel a te lelketet megkérlek tetőled, és amit gyűjtöttél, kire marad?” Hiszem, halljátok, hogy bolondnak nevezi Krisztus azt, aki sok esztendőre tart számot, és meg nem gondolván életének rövid voltát, anynyit gyűjt magának, hogy éltebe soha meg nem győzi emészteni.

141. Láboló, úszó.

142. Termett.

143. Mit tegyek?

No azért, atyámfiai, értvén, hogy a mi életünk igen rövid, és hogy általán¹⁴⁴ fogva meg kell mindnyájan halnunk, lássátok dolgotokhoz, és mindeneknek fölötté azon igyekezzetek, és abba törjétek fejeteket, hogy valamikor jó el az halál, valamikor hí Isten titeket a más világra, készen találjon. Emlékezzetek meg a mi idvezítőnknek sok szép és drágalátos intésirül (Luc 12). Ti is, úgymond, készek legyetek, mert amely órán nem vélnétek, eljő az embernek fia. Vigyázzatok, mert sem napját, sem óráját nem tudjátok (Matth. 25). Vigyázzatok azért, mert nem tudjátok, mikor jó el a ti órátok (Matth. 13). Estve-é, avagy éjjel, avagy tixszókor,¹⁴⁵ avagy reggel, hogym időn hirtelen eljövend, alva ne találjon titeket. Boldogok a szolgák, kiket midőn az Úr eljövend, vigyázva talál (Luc 12).

Íme, mely szorgalmatossággal, és mennyi helyen int minket a Krisztus, hogy vigyázzunk, és készek legyünk! Vajon miért míveli azt? Mert tudja, hogy akit miben talál az utolsó óra, abban ítéltetik meg (Matth. 25). Akik készek, azok bemennek az örök dicsőségnek menyegzőjébe, akik pediglen készületlen találtatnak, betéttetik azok előtt a kapu.

De talán azt is akarnátok tudni, mi legyen a készület és a vigyázás, melyet a mi Urunk kíván mitőlünk. Megmondom, és igen rövid szóval mondom: a hit és minden halálos büntől meg tisztított jó lelkiismeret. Mely két dolgot Szent Pál is kíván vala Timóteustól, így tanítván őtet (1Tim 1): „Fiam, Timóteus, ezt a parancsolatot ajánlom tenéked, hogy jó vitéséget vitézkedjél, megőrizvén a hitet és az jó lelkiismeretet. Úgy kellene fejenként életünket rendelnünk, hogy mondhatnók azt, amit ugyanazon Szent Pál mond vala maga felől (Act. 24): „Ebben gyakorlom magamat, hogy botránkozás nélkül való lelkiismeretem legyen mindenkoron az Istennél és embereknél.”

Elesünk ugyan gyakorta, és megfertőztetjük a mi lelkiismeretünket. De módunk vagyon benne, amint feltámadjunk, és újonnan megtisztuljunk. Térjünk meg, tartsunk penitenciát, vessünk véget a bűnnek, és jobbítsuk meg életünket, folyamjunk¹⁴⁶ ami idvözítőnkhez, és kérjük Szent Dáviddal (Psal. 50), hogy izsóppal hintsen és mosson meg minket, azaz szent vére hullásának érdemiért bocsássa meg, és törölje el bűneinket, szenteljen meg és mosson meg minket, és tiszták s oly fejérek leszünk, mint az hó.

Aki e szerint vigyáz és készül, megőrizvén a hitet és az jó lelkiismeretet, nem fél az a haláltul, hanem vígan múlik ki ez világból. Mint Szent Pál, ki annyira nem rettegte a halált, hogy ugyan kívánta is. Azért szól ím ilyen módon egy levelében (Philip. 2). Kévánom kimúltomat, hogy a Krisztussal együtt legyék. És midőn az Úristen megjelentette volna neki, hogy az ő halála közel volna, halgassacs,¹⁴⁷ mint biztatja magát, és mint dicsekedik benne, hogy bizonyos fizetésre menne, mivelhogy lelkiismereti tanúbizonyoságot tenne róla, hogy hitit megtartotta, és jól járt el hivataljába.

144. Általában.

145. Kakaskukorékoláskor.

146. Folyamodjunk.

147. Hallgassad.

„Immár, úgymond, áldoznak énvelem,¹⁴⁸ és az én kimúlásom ideje közel vagyok. Jó bajt vittam, a futást elvégeztem, a hitet megtartottam. Továbbá immár eltétem nekem az igazságnak koronája, melyet megad nekem az Úr ama napon, az igaz bíró (2Tim. 4).”

Kövessétek ti is a Szent Pál apostolnak példáját, a hitet meg ne szegiétek, őrizzétek lelkiismereteket minden fertelmességtől, és kétség nélkül azon jó reménységbe és bizodalomba múlhattok ki e világból, amint ő kimúlt.

A felséges mindenható Úristen segítjen hozzá titeket, hogy azt mívelhessétek, és az mi megholt atyánkfíának lelkét vigye Ábrahám patriarchának kebelébe, azaz a nyugodalomnak helyére, holott adja meg őneki azt a boldogságot és örök életet, mellyet készített azoknak, akik őbenne hisznek, és őtet szeretik. Végezetre mind ennek s mind minékünk az utolsó ítélet napján engedjen örvendetes és dicsőséges feltámadást. Ámen.

B) BENEDICTIO VINI IN FESTO SANCTI IOANNIS EVANGELISTÆ

A következőkben az esztergomi borszentelési ordó szövegét közöljük, kritikai apparátussal. Alapszövegnek a temetési ordónál követett eljárásnak megfelelően az RS1907 szövegét tekintettük, a korábbi RS-kiadások és az összehasonlításához igénybe vett egyéb források (TA1583) attól való eltéréseit jegyzetben jelöljük. A szögletes zárójelek az RS1907 által (valószínűleg az RR újabb kiadásainak hatására) bevezetett szakasztagolást és –számozást mutatják.

[1.] Primum¹⁴⁹ legatur Evangelium, quod sequitur.

✠. Dóminus vobiscum.

✠. Et cum spírítu tuo.

✠. Sequéntia sancti Evangélii secúndum Ioánnem.

✠. Glória tibi, Dómine.

Ioannes 2.

In illo tempore: Núptiæ factæ sunt in Cana Galilææ; et erat Mater Iesu ibi. Vocátus est autem et Iesus et discípuli eius ad núptias. Et deficiente vino, dicit Mater Iesu ad eum: « Vinum non habent. » Et dicit ei Iesus: « Quid Mihi et tibi est, múlier? Nondum venit hora mea. » Dicit mater eius ministris: « Quodcúmquem dixerit vobis, fácite. » Erant autem ibi lapideæ hydriæ sex, positæ secúndum purificatiómem Iudæórum, capiéntes síngulæ metrétas binas vel ternas. Dicit eis Iesus: « Impléte hydrias aqua. » Et impleverunt eas usque ad summum. Et dicit eis Iesus: « Háurite nunc, et ferte architriclínó. » Et tulérunt. Ut autem gustávit architriclínus aquam vinum factam, et non sciébat unde esset, ministri autem sciébant, qui háuserant aquam: vocat sponsum ar-

148. Feláldoznak engem.

149. TA1583, RS1715, RS1772, RS1858: *primo*.

chitriclínus, et dicit ei: « Omnis homo primum bonum vinum ponit, et cum inebriati fuerint, tunc id, quod detérius est; tu autem servásti bonum vinum usque adhuc. » Hoc fecit inítium signórum Iesus in Cana Galilææ, et manifestávit glóriam suam, et credidérunt in eum discípuli eius.

Quo finito sic concludatur.¹⁵⁰

Per istos sermónes sancti Evangélii ✠ benedícat¹⁵¹ Dóminus noster Iesus Christus hanc creatúram vini.¹⁵²

[2.] V̄. Adiutórium nostrum in nómine Dómini.

R̄. Qui fecit cœlum et terram.

Deinde legatur psalmus 22.¹⁵³

Dóminus regit me, et nihil mihi déerit: * in loco páscuæ ibi me collocávit.

Super aquam refectiónis educávit me: * ánimam meam convértit.

Dedúxit me super sémitas justítiæ: * propter nomen suum.

Nam, et si ambulávero in médio umbræ mortis, non timébo mala: * quóniam tu mecum es.

Virga tua, et báculo tuus: * ipsa me consoláta sunt.

Parásti in conspéctu meo mensam, * advérsus eos, qui tríbulant me.

Impinguásti in óleo caput meum: * et calix meus inébrians quam præclárus est!

Et misericórdia tua subsequétur me * ómnibus diébus vitæ meæ.

Et ut inhábitem in domo Dómini, * in longitúdinem diérum.

Gloria Patri.

Sicut erat.¹⁵⁴

[3.] Kýrie, eléison! Christe, eléison! Kýrie, eléison! Pater noster.

V̄. Et ne nos indúcas in tentatióne.

R̄. Sed líbera nos a malo.

V̄. Salvos fac servos tuos.

R̄. Deus meus, sperántes in te.

V̄. Et si quod nocívum bíberint.

R̄. Non eis nocébit.

V̄. Gustate et vidéte, quóniam suávis est Dóminus.

R̄. Beátus vir,¹⁵⁵ qui sperat in eo.¹⁵⁶

V̄. Dómine, exáudi oratióne meam.

R̄. Et clamor meus ad te véniat.

V̄. Dóminus vobíscum.

R̄. Et cum spírítu tuo.

Orémus!

150. TA1583: **Concludendo:**

151. TA1583: indulgeat.

152. **hanc...vini** TA1583: universa nostra crimina et delicta, amen. ✠ Benedicat dominus noster Iesus Christus hanc creaturam vini.

153. TA1583 a zsoltság számát nem közli.

154. A TA1583 végig kírátja a Gloria Patrit, majd hozzáteszi: *Postea subiungantur hæ præces et orationes.*

155. TA1583 homo.

156. **in eo** TA1583: in te, Domine.

Deus et Pater Dómini nostri, Iesu Christi, cuius verbo cæli firmáti sunt, cui omnis creatúra desérvit et omnis potéstas subiécta est, et quem métuit et expavés-cit: nos te ad auxiliúm nostrum invocámus, cuius audíto nómine serpens conquiés-cit, draco fugit, vípera silet,¹⁵⁷ scórpio exstínguitur, régulus víncitur,¹⁵⁸ et ómnia venenáta ac nóxia animália terréntur: exstíngue¹⁵⁹ omnes dibólicas fraudes et omnes humáno géneri adversántes nequítias, et hunc potum per intercessiónem beatíssimæ Vírginis Mariæ et beáti Ioannis apóstoli et evangélistæ et ómnium sanctórum tuórum tua vir-túte ✠ benédic, et omnes ex eo gustántes ab omni malo custódiás, et ad regnum gló-riæ tuæ perdúcas. Per Christum Dóminum nostrum.

℟. Amen.

Orémus!

Dómine, Iesu Christe, qui ex quinque pánibus et duóbus píscibus quinque mília hóminum satiásti, et in Cana Galiléæ vinum ex aqua fecísti, qui es vitis vera: múltiplica super nos misericórdiam tuam, et pietátis tuæ cleméntiam nobis osténde, quemádmódu fecísti cum pátribus nostris misericórdiam tuam sperántibus: et ✠ benédicere et ✠ sanctificáre dignéris hanc creatúram vini, quam ad sustentatió-nem fi-délium tuórum tribuísti, ut quicúmque ex hac usus fúerit, vel ex ea potáverit, divíná benedictiósni tuæ opuléntia repléatur. Qui vivis et regnas cum Deo Patre etc.¹⁶⁰

℟. Amen.

Orémus!

Deus, cuius potestáte beátus Ioánnes evangélista potum venenósum illæsus supe-rávit:¹⁶¹ ✠ benédicere et ✠ sanctificáre dignéris hanc creatúram vini, ut ómni-bus ex eo gustántibus, expúlso omni gustu nocívo, infúso tuæ benedictiósni mystério, sit in terris córporis et ánimæ sánitas, et in cælis perpétua consolátio. Per Dóminum nostrum Iesum Christum, Fílium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitáte Spíritus Sancti Deus, per ómnia sæcula sæculórum.

℟. Amen.

℣. Dóminus vobíscum.

℟. Et cum spírítu tuo.

℣. Benedicámus Dómino.

℟. Deo grátias.

Benedictiósni¹⁶² Dei omnipoténtis, Patris¹⁶³ ✠ et Fílii et Spíritus¹⁶⁴ Sancti descéndat super hanc creatúram vini, et máneat semper.¹⁶⁵

℟. Amen.

Tunc aspergatur vinum aqua benedicta.

157. TA1583 *add.*: et subdola illa, quæ dicitur rana inquieta, torpescit.

158. TA1583 *add.*: squalus nihil noxium operatur.

159. TA1583 tu exstingue.

160. TA1583: Per eundem Christum Dominum nostrum.

161. **illæsus superavit** TA1583: et toxicum digessit.

162. TA1583, RS1715, RS1772, RS1858: Et ✠ benedictio.

163. **Dei omnipotentis, Patris** TA1583: Dei Patris omnipotentis.

164. TA1583: ✠ Spiritus.

165. **descendat...semper** TA1583: descendat et maneat super hanc creaturam vini.